

europăană

DREAPTA

BIZANTINISMUL
ȘI **Konstantin LEONTIEV**
LUMEA SLAVĂ

COLLECTOR'S COPY OF THE ...

KONSTANTIN BOGOLYBOV

... ..

... ..

... ..

... ..

Coperta și viziunea grafică:
Doina DUMITRESCU

Sigla editurii:
„Înger” de Vasile GORDUZ

Editor: Sorin DUMITRESCU

Konstantin Leontiev
Bizantinismo e mondo slavo
Edizioni all'insegna del Veltro,
Parma, 1987

© ANASTASIA 1999

Str.Venerei 13, sector 2, București Tel./fax: 2116745

ISBN: 973-9374-14-x

COLECTIA « DREAPTA EUROPEANA »

Konstantin Leontiev

BIZANTINISMUL
SI LUMEA SLAVĂ

Traducere de
Elena PÎRVU

Cu un cuvânt introductiv de
Claudio MUTTI

COLLECTIA « DEPARTA EUROPEANA »

Konstantin Leoniev

BIZANTINISMUL
si LUMEA SLAVA

EDITURA UNIVERSITATII
Elena PRUV

Cu un cuvânt introdus de

Claudio-Maria

1987

1987

Cuvânt introductiv

Printre „nenumărații scriitori, filosofi și gânditori”¹ care sunt comparați cu Ibn Haldun – autorul acelei *Muqaddima* care, după Arnold Toynbee, constituie „cea mai importantă operă de acest gen pe care cineva a scris-o vreodată”² – nu apare citat numele rusului Konstantin Leontiev. Și totuși *Vizantinism i Slavjanstvo*, a cărei unică versiune occidentală a apărut în 1987 în italiană³, a văzut lumina în 1875, deci cu aproape 40 de ani înainte de spenglerianul *Untergang des Abendlandes*, cea mai faimoasă dintre lucrările care, după Ibn Haldun, au fost dedicate abordării morfologice a istoriografiei.

Înainte ca Spengler, anunțând declinul Occidentului, să fi opus concepția unei multiplicități a ciclurilor culturale trufașei și iluzoriei reprezentări istoriografice a eurocentrismului, care cu schema sa „Antichitate – Ev Mediu – Epoca modernă și contemporană” reducea la civilizația occidentală rațiunea existenței și viziunea supremă a devenirii umane, Leontiev observase deja, cu o privire pătrunzătoare, nașterea și declinul diferitelor forme istorice

1. Vincent Monteil, prefață la Ibn Khaldûn, *Discours sur l' Histoire universelle*, Paris, 1978, vol. I, p. XXXV. A se vedea, în limba română, temeinicul studiu al lui Gabriel Constantinescu, *Filosofia arabă a istoriei. Ibn Haldun*, Editura Anastasia, București, 1996.

2. Arnold J. Toynbee, *A Study of History*, ed. a II-a, vol III, Londra, 1935, p. 322. A se vedea și recenta ediție românească în două volume, *Studiu asupra istoriei*, trad. Dan A. Lăzărescu, Editura Humanitas, București, 1998.

3. Traducătorul italian, Aldo Ferrari, este și autorul eseurilor *La Terza Roma* și *La rinascita del nazionalismo russo*, Edizioni all'insegna del Veltro, Parma, 1986 și 1989, care ne oferă o vastă panoramă a gândirii și operei lui Leontiev. Cele două eseuri ale autorului italian sunt în curs de apariție la Editura Anastasia, într-un volum intitulat *A Treia Romă. Renașterea naționalismului rus* (trad. Elena Pîrvu).

și religioase, până la a fi convins de iminenta extincție a civilizației europene în urma procesului degenerativ al burgheziei și democrației.

Înainte ca Spengler, repudiind eurocentrismul și renunzând în drepturile lor culturile extraeuropene⁴, să fi netezit calea pentru ceea ce Guénon avea să numească „prejudecata clasică”, Leontiev prezenta civilizația Persiei antice într-o altă manieră de cum era ea prezentată în școlile rusești ale secolului al XIX-lea și de cum mai este și astăzi prezentată în toate școlile europene, sub semnul unei retorici a „libertății” care rezervă „barbarilor din Orient” numai disprețul.

Dar o diferență relevantă între Spengler și Leontiev rezidă în valorificarea unei civilizații care pentru învățatul rus constituie un obiect privilegiat de cercetare: cea bizantină. Aldo Ferrari avea dreptate să observe că „știința istorică europeană a considerat vreme de secole Bizanțul doar ca pe o neoriginală și sterilă supraviețuire a lumii greco-latine”, aservită pe deasupra (păcat capital în ochiul unui istoric liberal!) unui ideal „retrograd” religios și monarhic. Generații de învățați și de cititori occidentali au promovat neîncetat o mulțime de prejudecăți asupra Bizanțului, care, nesemnând nici cu civilizația clasică, nici cu Europa modernă, ar fi fost caracterizat prin „bigotism, cruzime și îngustime spirituală”⁵.

Același Spengler, dacă pe de o parte face să reintre lumea bizantină în „vara” acelei *Kultur* pe care el, cu o definiție atât de insolită, o numește „arabă”, pe de altă parte, vede în „bizantinism” un fenomen de *Zivilisation*⁶,

4. Valabilitatea câtorva intuiții ale lui Spengler cu privire la civilizația islamică a fost susținută recent de Hichem Djait, în *L'Europe et L'Islam*, Paris, 1978, cap. „Oswald Spengler”, pp. 92-108.

5. A. Ferrari, *La Terza Roma*, ed. cit., p. 36.

6. O. Spengler, *Il tramonto dell'Occidente*, ed. a II-a, Milano, 1957, p. 195.

adică de secătuire şi încremenire culturală. Leontiev, în schimb, reluând sistematizarea tipologică a civilizaţiilor făcută de Danielevski, ajunge la zece cicluri istorico-culturale, cuprinse, conform acestei sistematizări, într-un al unsprezecelea ciclu: cel bizantin, înţeles ca un tip cultural particular şi autonom, având propriile lui caractere distinctive şi principiile lui principii generale⁷.

Bizantinismul, pentru Leontiev, nu e doar un simplu ciclu istoric: e o idee-forţă, un principiu universal, singurul în stare să modeleze şi să organizeze elementul „demotic” al ariei geografice supuse jurisdicţiei sale, intervenind asupra acestuia în felul în care *forma* acţionează *asupra* materiei.

În această privinţă, Nikolai Berdiaev a observat bine că, în viziunea lui Leontiev, „adevărul şi frumuseţea poporului rus nu se manifestau în geniul maselor, cât în rânduielile bizantine care organizează şi conformează acest geniu după propriul lor chip”⁸. Elementul popular, prin urmare, se dovedeşte mai deschis decât cel burghez influenţei formatoare a ideii bizantine: „Pe mujic – adaugă Berdiaev – el era gata să-l idealizeze, dacă nu din alt motiv, măcar pentru că era opusul unui mic-burghez [...] În Balcani, în Turcia, în Rusia, aspectul pitoresc şi popular al vieţii îi capta atenţia [...] Vedea în comunitatea rurală un principiu în măsură să combată ameninţarea proletariatului”⁹. Şi tot Leontiev mărturisea: „Poporul şi nobilimea, cele două extreme, mi-au fost întotdeauna mai plăcute decât mediile burgheze ale profesorilor şi scriitorilor pe care eram nevoit să-i frecventez la Moscova”¹⁰.

7. *Bizantinismul şi lumea slavă*, cap. I.

8. Nicolas Berdiaeff, *Constantin Leontieff*, Paris, 1926, p. 244.

9. *Ibidem*, p. 243.

10. *Ibidem*, p. 45.

Naționalismul și panslavismul nu puteau, deci, să-i zdruncine simpatiile, pentru că este vorba de aspecte ale „acelui proces de democratizare liberală care de multă vreme începușe să lucreze la distrugerea marilor lumi culturale ale Occidentului. Egalitate a persoanelor, egalitate a claselor, egalitate (adică uniformitate) a provinciilor și a națiunilor: este vorba mereu de același proces”¹¹. Idei de națiune Leontiev îi opune ideea *comunității spirituale*, susținând superioritatea acesteia din urmă în termeni violenți și provocatori: „Episcopul ortodox cel mai crud, ba chiar cel mai păcătos (oricărei rase i-ar aparține, fie el și un mongol botezat), ar trebui să prețuiască mai mult în ochii noștri decât douăzeci de demagogi și progresiști slavi”¹².

Panslavismul, chiar când face structural apel la solidaritatea creștinilor împotriva „jugului turcesc”, nu-i altceva decât un vehicul al mentalității anti-tradiționale provenite din Europa modernă. Împotriva acestui asalt dizolvant, Leontiev indică o dublă barieră: Ortodoxia și Islamul. „Leontiev nu era un slavofil, ci un turcofil”¹³, zice Berdiaev, arătând, plin de indignare, că pentru el „jugul turcesc împiedica popoarele balcanice să se scufunde definitiv în abisul progresului democratic european. Leontiev considera acest jug ca fiind unul salutar, deoarece înlesnea menținerea vechii Ortodoxii în Orient”¹⁴. Și Berdiaev continuă, cu aceeași indignare: „Face apel la violența nemților împotriva cehilor, așa cum se bucură de cea a turcilor împotriva slavilor din Balcani, ca nu cumva lumea slavă să se îmburghezească pentru totdeauna. Nu năzuia

11. *Bizantinismul și lumea slavă*, cap. II.

12. N. Berdiaeff, op. cit., p. 251.

13. *Ibidem*, pp. 251-252.

14. *Ibidem*, pp. 85-86.

15. *Ibidem*, p. 90.

eliberarea creştinilor, ci sclavia, opresiunea lor¹⁵. Şi încă: „Vedeă în ideea alungării turcilor o idee nici rusească, nici slavă, ci una europeană, democratică şi liberală¹⁶; „credea că Constantinopolul nu ar putea să fie decât rusesc sau turcesc; dar că, de ar fi fost să cadă în mâinile slavilor, ar fi devenit un focar revoluţionar¹⁷. Într-adevăr, acelaşi Leontiev scrie că a înţeles, în timpul şederii sale în Turcia ca ambasador al Ţarului, că „dacă multe elemente slave şi ortodoxe sunt încă vitale în Orient, aceasta li se datorează turcilor¹⁸.

Numai lumea ortodoxă şi cea musulmană au, după Leontiev, perspectiva unui mare viitor. Rusia, în particular, are menirea de a salva vechea Europă, deja obosită; dar, pentru a-şi putea îndeplini această funcţie, Rusia trebuie să se întoarcă la ideea bizantină şi să se unească „cu popoare asiatică şi de religie necreştină [...], pentru simplul fapt că în sânul acestora n-a pătruns încă iremediabil spiritul european modern¹⁹.

Se pare că recent opera lui Leontiev ar fi stat în centrul dezvoltărilor doctrinare ale anumitor cercuri sovietice neoficiale şi că gândirea sa ar fi fost „analizată cu grijă şi interpretată din perspectiva actualităţii²⁰. Aceasta ar putea constitui o probă a fecundităţii acestei opere, în ciuda posibilelor rezerve ideologice.

*Claudio Mutti**

16. *Ibidem*, p. 250.

17. *Ibidem*, p. 251.

18. *Ibidem*, p. 250.

19. *Bizantinismul şi lumea slavă*, cap. V.

20. Alexander Yanov, *The Russian New Right*, Berkeley, 1978, p. 63.

* Editorul italian al cărţii de faţă, căruia îi mulţumim pentru sprijinul acordat acestei ediţii româneşti (n. ed. rom.)

[The text on this page is extremely faint and illegible. It appears to be a list of articles or a table of contents, but the individual entries cannot be read.]

VECHIUL BIZANTINISM

Ce este bizantinismul? În primul rând, bizantinismul este un tip cultural particular și autonom, cu caractere distinctive și specifice, evidente și pe deplin comprehensibile, cu principii generale proprii; în fine, bizantinismul a condus la consecințe istorice bine definite.

Slavismul, considerat în ansamblul său, este încă o enigmă, un sfinx.

Ideea abstractă de bizantinism este extrem de limpede și de comprehensibilă. Această idee generală este compusă din câteva idei parțiale: religioase, statale, morale, filosofice și artistice.

Este imposibil să apară ceva asemănător în interiorul lumii slave. Reprezentându-ne mental slavismul, vom obține doar o imagine amorfă, elementară, neorganică – ceva asemănător aspectului unor nori uriași și îndepărtați care, pe măsură ce ne apropiem de ei, pot forma cele mai variate figuri.

Dimpotrivă, reprezentându-ne mental bizantinismul, în fața noastră va apărea planul sever, clar al unui edificiu vast și solid. De exemplu, știm că, în plan politic, bizantinismul înseamnă autocrație; că acestuia îi corespunde, în plan religios, un creștinism care se deosebește, sub diverse aspecte, de Biserica occidentală, de erezii și de schisme. În plan moral, știm că idealul bizantin nu cunoaște conceptul elevat și, în multe cazuri, exagerat al personalității terestre a omului, concept introdus în istorie de feudalismul germanic. Avem cunoștință și de înclinația idealului moral bizantin spre deziluzie în tot ceea ce este pământesc, de scepticismul său în ceea ce privește fericirea, fermitatea purității personale, atitudinea noas-

tră față de atingerea perfecțiunii morale aici, pe pământ. Mai știm că bizantinismul (și, în general, creștinismul) refuză orice speranță în bunăstarea universală a popoarelor și că, dimpotrivă, acesta constituie cea mai radicală antiteză a ideii cosmopolite înțelese în sensul de egalitate universală pământească, libertate universală pământească, perfecțiune și satisfacție universală pământească. Tot atât de clare sunt imaginile oferite de bizantinism în plan artistic și, în sens mai larg, estetic: arhitectură, artizanat, modă, obiceiuri, gusturi. Iată de ce este ușor să recunoaștem un stil mai mult sau mai puțin bizantin.

Cultura bizantină a înlocuit-o pe cea greco-romană și a precedat-o pe cea romano-germanică. Urcarea pe tron a lui Constantin poate fi considerată începutul triumfului deplin al bizantinismului (secolul al IV-lea d.H.). În schimb, urcarea pe tron a lui Carol cel Mare și încoronarea sa ca împărat de către însuși Papa pot fi considerate primele tentative ale Europei romano-germanice de a-și diferenția propria civilizație de cea bizantină, căreia îi fusese supuse până atunci, fie și numai spiritual, toate națiunile occidentale...

Ca urmare a destrămării artificialului imperiu carolingian, se conturează tot mai pregnant acele caractere care alcătuiesc, în ansamblul lor, tabloul distinctei civilizații europene, a acestei culturi universale care atunci era tânără. Încep să se contureze cu mai mare claritate viitoarele granițe ale statelor occidentale și ale culturilor Italiei, Franței și Germaniei de mai târziu. Se apropie splendida epocă a cavalerismului, a aceluia feudalism germanic ce stă la baza supraevaluării moderne a individului (supraevaluare care – transmitându-se, într-o primă etapă, din invidie și prin imitație, burgheziei – a produs revoluția democratică și a generat toate frazele actuale despre nenumăratele drepturi ale individului și care, ajungând apoi până la nivelurile inferioare ale societății, a făcut din fie-

care muncitor și din fiecare cizmar o ființă desfigurată de propriul sentiment nevrotic al demnității personale).

În scurt timp încep să răsunе primele acorduri ale poeziei cavaleresti, se răspândește arhitectura gotică, apare poemul catolic al lui Dante și așa mai departe. De-a lungul acestei perioade puterea papală se întărește neîncetat.

Domnia lui Carol cel Mare reprezintă, în fapt, momentul aproximativ în care Occidentul începe să-și afirme propria civilizație și propriile forme statale. Din acest secol, civilizația bizantină pierde orice influență asupra vastelor și populatele țări ale Occidentului, dar atrage de partea sa, la nord și la est, slavii meridionali și Rusia.

Secolele al XV-lea, al XVI-lea și al XVII-lea văd deplina înflorire a civilizației europene și prăbușirea definitivă – cel puțin acolo unde se născuse și se dezvoltase – a formei statale bizantine.

Secolul al XV-lea, în care începe înflorirea Europei, este secolul primei consolidări a Rusiei, secolul alungării tătarilor, al transplantării, mai puternice decât în trecut, datorită consolidării autocrației, a culturii bizantine, al unei mai puternice dezvoltări spirituale a clerului local și al afirmării uzanțelor, obiceiurilor și gusturilor specifice în jurul unei singure curți. Este timpul lui Ivan al III-lea și al lui Ivan al IV-lea, al ocupării Kazanului și al cuceririi Siberiei, al construirii bisericii Sf. Vasile, construcție stranie, dar de o extraordinară originalitate, revelatoare, mai mult decât oricare alta, a stilului arhitectonic specific rusesc, un stil care unește policefalia indiană cu principiile bizantine.

Totuși, pentru motive asupra cărora nu consider necesar să mă opresc prea mult acum, spre deosebire de Europa renașcentistă ce îi era contemporană, Rusia nu a intrat atunci într-o perioadă de complexă înflorire și de creație multiformă și armonioasă. Mă voi limita doar la o scurtă prezentare.

Alungate, de către furtuna turcească, la vest și la nord, fragmentele bizantinismului au căzut pe două terenuri diferite. În Occident au găsit deja trasate toate elementele unei noi și originale culturi romano-germanice. În Europa, totul era deja elaborat, bogat și dezvoltat. Noua apropiere de Bizanț și, prin intermediul acestuia, de lumea antică, a condus imediat Europa la acea strălucitoare epocă pe care suntem obișnuiți să o numim Renaștere, dar pe care ar fi preferabil să o numim *epoca de complexă înflorire* a Occidentului. Epoci comparabile cu Renașterea au existat, într-adevăr, în toate statele și în toate culturile; epoci de dezvoltare profundă și multilaterală, concretizate într-o elevată unitate spirituală și politică a ansamblului și a părților componente.

Medo-persanii au cunoscut acest moment după ce au venit în contact cu lumea muribundă a caldeenilor și a egiptenilor; a fost epoca lui Cyrus și a lui Cambise și, mai ales, a lui Darius Istaspe. În cazul grecilor, această epocă a coincis cu perioada războaielor persane și cu anii imediat următor. Romanii au trăit-o după războaiele punice și pe toată perioada primilor cezari. Bizantinii, în anii lui Theodosiu și ai lui Iustinian și, în sens mai larg, în perioada războaielor împotriva barbarilor și a ereticilor. În cazul nostru, al rușilor, această perioadă a început în timpul lui Petru cel Mare.

Ajungând în Rusia secolului al XV-lea, bizantinismul a găsit aici imaturitate și simplitate, nepregătire și sărăcie. Și tocmai din aceste motive el nu s-a putut modifica, așa cum s-a întâmplat în Occident, ci a fost absorbit, în caracterile sale generale, fără obstacole și cu mare perfecțiune.

Epoca *noastră* renașcentistă, secolul *nostru* al XV-lea, începutul unei înfloriri mai complexe și mai organice, unitatea *noastră* în varietate, pentru a ne exprima astfel, trebuie căutate în secolul al XVII-lea, în perioada lui Petru I și, poate, chiar în unele scipiri ale ultimilor ani de

domnie ai tatălui său. Influențele europene (poloneze, olandeze, suedeze, germane și franceze) din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea au jucat un rol identic (acționând însă mult mai profund) cu cel al Bizanțului și al elenismului antic în Europa secolelor al XV-lea și al XVI-lea.

În Europa occidentală, bizantinismul originar – în principal, latura religioasă a acestuia – a trebuit să fie, repede, profund reelaborat de intensele valori proprii spiritului germanic (feudal și gotic, și nescutit de unele influențe arabe). Mai târziu, aceleași vechi principii ale bizantinismului, chiar dacă profund reînnoite de lunga perioadă de neînțelegere și uitare, s-au întors pe solul european – de acum extrem de complex – al secolelor al XV-lea și al XVI-lea și au dus la o înflorire deplină a tot ceea ce se ascundea încă în măruntaiele lumii romano-germanice.

Observăm că bizantinismul, căzând din nou pe terenul occidental, a acționat de data aceasta nu atât cu componentele sale religioase (cele mai specific bizantine), ci oblic, mai cu seamă cu tradițiile sale artistice grecești și cu cele juridice romane, pe care Bizanțul le conservase, dar care nu erau cele mai proprii principii ale sale. Europa occidentală avea într-adevăr o viață religioasă autonomă și incomparabil mai puternică.

A început atunci să se consolideze în întreg Occidentul – chiar dacă nu în egală măsură peste tot – puterea monarhică, ce se va impune, în cele din urmă, în fața vechiului feudalism germanic. Armatele au căpătat pretutindeni un caracter statal de tip roman, dictatorial și monarhic, mai mult decât aristocratic și regional, cum se întâmplase anterior. Gândirea și arta s-au reînnoit profund și, inspirându-se din modelele clasice și bizantine, au realizat creații de o frumusețe nouă și neobișnuită.

Toate aceste elemente, elaborate într-o manieră absolut originală de către Europa, au fost primite bine și la noi, încă din timpul lui Petru. Rusia își pierde foarte repede,

aproape văzând cu ochii, înfățișarea bizantină. Însă nu în totalitate, pentru că bazele existenței noastre, atât statale cât și cotidiene, rămân intim legate de bizantinism. S-ar putea chiar demonstra, dacă locul și timpul ne-ar permite, că toată creația noastră artistică este, în cele mai bune exprimări ale sale, profund pătrunsă de bizantinism. Dar pentru că discursul meu se referă în mod aproape exclusiv la problemele politice, îmi voi permite să amintesc doar faptul că palatul regal din Moscova, chiar dacă nu este terminat, este în mod intenționat mai original decât Palatul de Iarnă și ar fi și mai frumos decât acesta dacă ar fi pictat mai variat – nu alb, cum a fost la început, și nici de culoarea nisipului, cum este acum. Diversitatea și culoarea Moscovei (mult mai bizantină decât Sankt Petersburg-ul) îi încântă pe toți străinii. Cyprien Robert afirmă cu entuziasm că Moscova este *singurul oraș slav* care există în lume. În schimb, Ch. de Mazade susține cu ardoare că înfățișarea Moscovei este, în realitate, străină de schemele municipale și feudale ale Occidentului. Care dintre ei are dreptate? Eu cred că amândoi – ceea ce, de fapt, este foarte bine.

Voi aminti, de asemenea, că arta argintăriei, icoanele și mozaicurile noastre (toate, creații ale bizantinismului nostru) sunt, până acum, singura salvare a orgoliului estetic național în expozițiile din care, fără acest bizantinism, ar trebui să fugim, acoperindu-ne cu mâinile. Voi spune, foarte rapid, și că toți marii noștri poeți și scriitori – Pușkin, Lermontov, Gogol, Kolțov, amândoi conții Tolstoi (Lev și Aleksei) – au plătit un tribut important acestui bizantinism sau unuia dintre aspectele sale: celui statal sau celui religios, celui sever sau celui afectuos.

*Însă mereu este aprinsă
candela țăranului
în fața icoanei Maicii Domnului!*

Iată bizantinismul rus; iar spiritul invectivei lui Puşkin nu este diferit:

Este, poate, neputincios cuvântul țarului rus ?

Este, poate, un lucru nou pentru noi să înfruntăm Europa ?

Sunt, poate, ruşii puţini ?

Familia? Ce este familia fără religie? Ce este familia rusă fără creştinism? Ce este, în fine, creştinismul, în Rusia, fără bazele şi fără formele bizantine?

Voi evita să mă opresc asupra creaţiei estetice a ruşilor şi asupra vieţii lor familiale. În schimb, voi vorbi mai concret despre organizarea noastră politică şi despre disciplina noastră statală.

Am afirmat anterior că Rusia a absorbit, încă din epoca lui Petru cel Mare, multe elemente elaborate de civilizaţia europeană, până la punctul de a-şi pierde aproape complet nu numai vechea înfăţişare bizantină, ci şi unele dintre cele mai substanţiale aspecte ale spiritului său. Am spus însă că această transformare nu a fost integrală. Desigur, observând cum mărşăluieşte garda noastră în uniformă europeană pe Câmpul lui Marte la Sankt Petersburg, nu ne ducem deloc cu gândul la legiunile bizantine, nici nu observăm vreo asemănare între funcţionarii noştri şi palatinii, pretorienii şi eunucii lui Theodosiu şi ai lui Ioan Tzimiskes². Şi totuşi aceşti soldaţi şi aceşti funcţionari (care ocupă aproape toate funcţiile politice şi administrative) servesc aceeaşi idee autocratică, consolidată la noi încă din timpul celor doi Ivani, sub influenţa bizantină.

De altfel, ţarismul rus s-a afirmat mult mai ferm decât cezarismul bizantin, şi asta din motive istorice uşor de reconstituit. Cezarismul bizantin avea, într-adevăr, o origine dictatorială şi un caracter citadin şi electiv.

Cincinnatus, Fabius, Maximus și Iulius Caesar au trecut încet și legal în Augustus, Traian și Dioclețian și, prin urmare, în Constantin, Iustinian și Ioan Tzimiskes. În Roma păgână, dictatura a avut mai întâi un caracter legal, dar temporar; era vorba, într-adevăr, de o putere absolută, conferită temporar de orașul sacru unui singur om; mai târziu, cu o altă simulare juridică, atunci când acest lucru i-a fost impus de circumstanțe, orașul sacru și-a transmis toate puterile unui dictator-împărat ales pe viață.

În secolul al IV-lea, creștinismul s-a servit de această putere deja existentă și familiară poporului, a găsit în ea susținere și apărare și a conferit mirul Ortodoxiei domniei acestui dictator roman pe viață. Caracterul acestei puteri era atât de puternic și obișnuința popoarelor cu ea atât de mare încât, sub autoritatea dictatorilor săi consacrați și binecuvântați de Biserică, Bizanțul a supraviețuit cu circa 1100 de ani Romei păgâne, atingând astfel limita maximă de existență acordată formelor statale ale popoarelor. (Istoria ne arată că nici un sistem politic nu a trăit mai mult de 1200 de ani; multe au trăit mult mai puțin).

Sub influența creștinismului, legile s-au schimbat în diverse puncte. Noul stat roman, care își pierduse deja, înainte de domnia lui Constantin, aproape toate caracteristicile substanțiale ale vechiului său caracter aristocratic și constituțional, s-a transformat, pentru a folosi terminologia actuală, într-un stat centralizat, birocratic, autocratic și „democratic“ (nu pentru că în Bizanț puterea venea de jos, ci pentru că poporul era foarte nivelat; poate ar fi mai bine să vorbim de egalitarism).

Deja Dioclețian – predecesorul lui Constantin și ultimul împărat adversar îndârjit al răspândirii creștinismului – a fost constrâns, pentru a întări disciplina statală, să organizeze sistematic un corp de funcționari, adică o nouă scară de puteri care să vină direct de la împărat (în *Histoire de la civilisation* a lui Guizot se poate găsi schema acestor puteri care s-au pus, treptat, în serviciul noii ordini).

Odată cu venirea pe tron a împăraților creștini, acestor noi puteri democratice li s-a adăugat un alt instrument de disciplină statală, incomparabil mai puternic: puterea Bisericii, puterea și privilegiile episcopilor. Roma antică nu posedase un asemenea instrument, îi lipsise o astfel de clasă sacerdotală privilegiată. Acest nou și extraordinar de eficace instrument de disciplină a apărut în Bizanțul creștin.

Cezarismul bizantin avea, în realitate, multă vitalitate și o natură adaptată circumstanțelor și necesităților timpului. El se baza pe două forțe: pe noua religie (pe care și cea mai mare parte a necreștinilor din vremea noastră, adică a ateilor și a deiștilor, o recunoaște ca fiind cea mai bună dintre religiile existente³) și pe vechiul drept statal roman, mult mai dezvoltat decât toate celelalte cunoscute nouă (mai mult, de exemplu, decât cel egiptean, caldeean, persan, spartan și atenian).

Această fericită combinație a unor principii antice (dictatura și municipalismul roman), consolidate cu noul și fascinantul creștinism, a permis primului stat creștin să dureze atât de mult pe un teren nesigur și tulbure, și în cele mai nefavorabile circumstanțe. Cezarii erau abandonați, substituiți sau uciși, dar sensul sacru al cezarismului nu a fost pus niciodată în discuție. Se schimbau oamenii, însă niciunul nu s-a gândit vreodată să înlătore bazele sistemului.

În ceea ce privește istoria bizantină, este important de notat că noțiunile despre Bizanț, răspândite în rândurile publicului nostru cult, sunt incredibil de false, absurde, unilaterale și superficiale. Știința noastră istorică este și acum imatură și lipsită de autonomie.

Scriitorii occidentali au suferit îndelung (adesea în mod inconștient) de simpatie pentru republică sau pentru feudalism, ori pentru catolicism sau pentru protestantism. Bizanțul – autocrat, ortodox și nefeudal – nu le-a trezit însă niciodată nici cea mai mică simpatie.

Există în fiecare societate – în principal din cauza orientării generale a instruirii și a multor lecturi superficiale – obișnuința de a arăta, fără prea multă reflecție, simpatie față de unele fenomene istorice și aproape repulsie față de altele. De exemplu, o cantitate enormă de romane, articole și opere poetice ne-au făcut pe noi toți să citim, la școală, cu fiori de entuziasm, despre faptele de la Maraton, Salamina și Platea și să ne îndreptăm toată simpatia către grecii republicani, privindu-i, în schimb, aproape cu ură și dispreț pe perși.

Îmi amintesc că am citit într-o zi, din întâmplare (gândiți-vă, într-o lucrare a lui Herzen!), despre câțiva nobili persani care, în timpul unei furtuni, s-au aruncat *din proprie voință* în mare, pentru a ușura nava și a-l salva astfel pe Xerxes; înainte de a sări peste bord, ei s-au apropiat de rege și i s-au închinat unul după celălalt. Îmi amintesc și că, citind acest episod, am devenit gânditor și mi-am spus (și de câte ori, din prima tinerețe și până la maturitate, mi s-a întors iar gândul la războiul clasic dintre greci și persani!) în sinea mea: „Herzen are perfectă dreptate definind acest act drept Termopilele persane. Este vorba despre un gest mai teribil și mai uriaș decât acela de la Termopile, un gest în care se revelă forța unei idei și a unei convingeri chiar mai mari decât acelea ale tovarășilor lui Leonida. Este, într-adevăr, mai ușor să-ți oferi capul în arderea unei bătălii decât să te decizi – la rece, deci perfect conștient, și fără a fi constrâns în vreun fel – a te sinucide în numele unei idei religioase și politice“. Mărturisesc că, din acel moment, am început să privesc Persia antică altfel de cum fusesem învățat de școala anilor '40-'50, de poezie și de cea mai mare parte a operelor istorice. Consider că mulți oameni au asemenea amintiri. Cred că motivul principal al acestei atitudini constă în faptul că Persia nu a lăsat opere literare comparabile cu acelea ale Greciei. Grecii au știut să reprezinte diversele aspecte ale

vieții mai tangibil și cu mai mare claritate decât vecinii și contemporanii lor; și din acest motiv noi îi cunoaștem și îi iubim mai mult decât pe oricare alt popor, chiar în pofida tuturor viciilor și defectelor lor.

Liniștea nu este întotdeauna semn al sărăciei culturale. George Sand definea foarte bine drept *les grands muets* pe acei oameni dotați cu spirit și inteligență, dar incapabili să-și exprime viața interioară. Scriitoarea includea printre oamenii de acest tip și pe celebrul savant Saint-Hilaire, care înțelegea și prevedea cu mai mare profunzime decât prietenul și colegul său Cuvier, dar care nu a putut niciodată să se impună în fața acestuia în discuții. Știința însă i-a dat dreptate lui Saint-Hilaire în multe cazuri. Poate și Persia era, în comparație cu Grecia, o astfel de *grande muette*.

Dacă observăm viața Rusiei, din vremea lui Petru I și până în zilele noastre, nu ne apare ea oare, prin complexitatea formelor sale, mult mai dramatică, mai poetică și mai bogată decât uniforma și, în același timp, volubila istorie franceză a secolului al XIX-lea? Și totuși Franța secolului al XIX-lea vorbește fără încetare despre sine, în timp ce Rusia nu a învățat încă să facă acest lucru cu abilitate și inteligență, continuând, în schimb, să-și atace propriii funcționari și să se frământa pentru *bunăstarea universală*.

Roma, Europa medievală și, mai ales, cea modernă au produs o literatură atât de bogată și de variată încât sentimentele, suferințele, gusturile, acțiunile și chiar viciile vechilor romani, ale cavalerilor, ale oamenilor Renașterii și ai Reformei, ai pudratului secol al XVIII-lea și ai revoluției franceze și așa mai departe, ne sunt perfect cunoscute și apropiate și deci mai mult sau mai puțin simpatice. Începând din vremea lui Pisistratos sau chiar de la războiul Troiei, până la Bismarck și la cucerirea Sedan-ului, ne trec prin față o mulțime de indivizi atrăgători sau neplăcuți, norocoși sau nefericiți, vicioși sau virtuoși – însă

întotdeauna vii și perfect inteligibili pentru noi. Avem simpatie pentru unul sau altul dintre aceste personaje, putem să admirăm caracterul unei națiuni aristocratice sau să ne entuziasmăm pentru demagogia sa, putem să iubim Anglia din vremea Elisabetei sau Roma în apogeul splendorii sale, Atena lui Pericle sau Franța lui Ludovic al XIV-lea sau a Convenției. Însă, în orice caz, pentru cea mai mare parte a publicului cult, viața tuturor acestor societăți este inteligibilă fragmentar, dar întotdeauna în mod clar.

În schimb, repet, societatea bizantină a suferit de indiferență și de ostilitatea scriitorilor occidentali și, de asemenea, de imaturitatea seculară a culturii rusești. Bizanțul apare multora arid, plictisitor, clerical și meschin. Se consideră frecvent că între căderea Romei păgâne și epoca Renașterii europene nu a existat decât barbarie profundă și ignoranță. Literatura istorică nu s-a folosit încă de câteva opere magnifice care populează progresiv, cu umbre și figuri vii, acest abis plictisitor. Așa sunt, de exemplu, cărțile lui Amédée Thierry.

Istoria civilizației europene a lui Guizot a fost scrisă și publicată deja de mulți ani; în această operă există foarte puțină narațiune și cotidian și totuși mișcarea ideilor și dezvoltarea forței interioare a vieții sunt reprezentate cu mare putere și genialitate. Atenția lui Guizot era îndreptată în special spre Occident; totuși, vorbind despre Biserica creștină, el a fost constrâns – fără să vrea, dar în permanență – să amintească idei și interese, oameni și evenimente decisive pentru lumea occidentală exact în aceeași măsură cât și pentru lumea creștină orientală. Într-adevăr, dacă este înțeleasă în sensul de cruzime, simplitate și absență a conștiinței de sine, barbaria nu exista deloc în acea epocă în care, dimpotrivă, răspândirea civilizației bizantine depășea de departe granițele statului bizantin. Cultura elenă depășise la fel granițele Greciei;

iar în zilele noastre cultura europeană avansează irezistibil dincolo de limitele sale geografice originare.

Există și alte opere care pot umple lacunele informative pe care le au nespecialiștii care vor să abordeze problema istorică a Bizanțului. Însă cei pasionați sunt foarte puțini și până când printre noi, rușii, nu se vor găsi oameni cu un talent artistic comparabil cu al lui Thierry, Macaulay și Granovski, care să se dedice studiului bizantinismului, nu vom putea avea un progres viu și real în acest domeniu. Ar fi suficient ca cineva să rescrie sau doar să traducă în limba modernă, însă cu simplitate și rafinament, *Viețile sfinților* sau vechea *Ceti Minej* a lui Dmitri Rostovski – pe care toți o cunoaștem, dar pe care nu o citim niciodată – și deja acest lucru ar fi suficient pentru a înțelege sinceritatea, căldura umană, poezia și eroismul lumii bizantine.

Bizanțul nu este Persia lui Zoroastru; există numeroase surse pentru a-l cunoaște, surse extrem de apropiate nouă, însă până acum au lipsit cercetătorii care să fi știut să ne îndrepte imaginația și inima către formele acelei lumi care dacă pe de o parte s-a îndepărtat definitiv, pe de altă parte ne apare contemporană încă și, mai ales, organic legată de viața noastră spirituală și statală.

Prefața la una dintre cărțile lui A. Thierry (*Derniers temps de l'Empire d'Occident*) conține un regret semnificativ pentru neglijența scriitorilor occidentali față de lumea bizantină. Thierry atribuie, printre altele, o importanță însemnată jocului de cuvinte lipsit de conținut din *Bas-Empire* (Imperiul Târziu, dar și imperiul meschin, demn de dispreț) și definește drept incompetent și neavenit (*malencontreux*) pe cronicarul care a împărțit pentru prima dată istoria romană în istoria Imperiului Vechi (italic) și istoria Imperiului Nou (grec).

Nu trebuie să uităm, afirmă Thierry, că tocmai Bizanțul a dat umanității cea mai desăvârșită dintre religii:

creștinismul. Bizanțul a răspândit creștinismul, l-a întărit și l-a unificat. „Printre locuitorii Bizanțului”, mai spune Thierry, „au existat oameni de care orice epocă sau orice societate ar putea fi mândră”.

BIZANTINISMUL ÎN RUSIA

Cezarismul roman, întărit de creștinism, a oferit noii Rome (Bizanțul) capacitatea de a supraviețui anticei Rome italiice un întreg mileniu, perioadă care constituie norma de longevitate a unei unități politice de tip imperial.

Premisele țarismului ortodox rus au fost și mai favorabile. Transplantat pe solul rusesc, bizantinismul nu a găsit ceea ce întâlnește pe coastele Mediteranei, sate riverane mici și foarte populate, nici neamuri extenuate de o civilizație antică... A găsit, în schimb, o țară sălbatică, nouă, vastă și greu accesibilă, locuită de un popor simplu, tânăr, încă lipsit de experiențe istorice, sincer și ingenuu în credințele sale. În locul unui dictator ales pe viață, bizantinismul l-a găsit la noi pe Marele Principe al Moscovei, domn patriarhal și ereditar al pământului rusesc. În bizantinism domina o idee juridică abstractă, care în Rusia s-a întrupat într-o stirpe imperială sacră în ochii poporului. Înnăscutul sentiment monarhic, acest puternic legitimism nobil rusesc, s-a adresat mai întâi dinastiei Rurikizilor și apoi celei a Romanovilor.

Sentimentul național, atât de puternic în Occident în elementul aristocratic al societății (și mult mai puțin în clasa noastră corespondentă), a găsit, în Rusia, principala sa exprimare în fidelitatea față de monarhie. Ca urmare a caracterului său inițial patrimonial, statul nostru s-a dezvoltat într-o asemenea manieră încât sentimentul național rus a căpătat foarte repede o valoare statală. În Rusia, statul a apărut mereu mai puternic, mai profund și mai elaborat nu numai decât aristocrația, ci și decât familia. Mărturisesc faptul că nu-i înțeleg pe cei care exaltă spiritul familial al poporului nostru. Am văzut multe po-

poare și, ca atâția alții, am citit mult. Impresiile mele din Crimeea, Ucraina, Turcia, Germania și Austria au fost întotdeauna concordante: aproape toate popoarele străine, nu numai germanii și englezii (acest lucru este destul de știut), ci și ucrainenii, grecii, bulgarii, sârbii și, poate, (dacă trebuie să dăm crezare cărților și povestirilor), și țărani și provincialii francezi, ba chiar și turcii demonstrează un sentiment familial mai intens decât noi, rușii.

Se consideră, în general, că familia turcă nu este o familie adevărată. Este o afirmație superficială și liniștitoare; ar trebui, dimpotrivă, să spunem că idealul familial creștin este mai elevat decât cel islamic. Acest fapt este, fără nici o îndoială, adevărat și, într-adevăr, la popoarele creștine la care principiul familial este înăscut, sau derivat din istoria lor, acest sentiment s-a manifestat cu o forță și o frumusețe în altă parte necunoscute. Este cazul englezilor și al germanilor. Pentru a ne convinge de acest lucru, este suficient să ne gândim la farmecul incomparabil al scenelor familiale din romanele lui Dickens și Walter Scott și, cu mai puțină forță și genialitate, ale atâtor alți scriitori englezi, sau la filosofia morală germană, care a dezvoltat cu severitate ideea familiei ca „datorie pentru datorie”, chiar dincolo de porunca religioasă.

Este oare posibil să ne imaginăm un mare scriitor rus capabil să creeze înaintea germanilor o asemenea imagine a familiei și să o reprezinte cu tot atâta farmec și originalitate? Să fim sinceri și să admitem că, oricât de trist, acesta este adevărul.

În ceea ce privește reprezentarea artistică, pentru a ne convinge de afirmațiile mele, este suficient să-i comparăm pe scriitorii noștri cei mai dotați cu cei englezi. Este oare posibil să comparăm scenele casnice ale contelei L. N. Tolstoi cu acelea ale lui Walter Scott și, mai ales, cu ale lui Dickens? Este oare căldura umană din *Copilăria* și *Adolescența* egală cu aceea din *David Cop-*

perfield și accesibilă pasionatului lirism al romanului englez? Sunt oare comparabile, prin abundența forței și a frumuseții idilice, viața familială din *Război și pace* sau accentele de idilism casnic (de altfel, foarte puțin complexe) prezente în operele lui Turgheniev cu scenele familiale din literatura engleză? Este oare posibil să ne imaginăm un poet rus capabil să scrie *Clopotul*-lui Schiller? Și, în fine, sunt cu adevărat puternice (în comparație cu cele ale popoarelor germanice, se înțelege) sentimentele familiale ale lui Pușkin, Lermontov și chiar ale „țaranului” Kolțov?

Nu avea, dimpotrivă, dreptate Belinski atunci când a pus ca epitaf al prefetei sale la poeziile lui Kolțov următoarele versuri ale lui Apollon Grigoriev?

Nu așa, din păcate, este viața rusească!

Să vorbească slavofili, să exalte

fără odihnă spiritul familial

al poporului rus...

Eu, mă iertați, de mult timp nu văd

în el ceva familial.

Din ce motiv Pitercsik, risipitorul lui Pisemski, și taci-turnul și nefericitul, din punct de vedere familial, Birjuk al lui Turgheniev au apărut tuturor mai adevărați și mai naturali decât idilicii țărani *à la Sand* ai lui Grigorovici? Grigorovici cunoștea bine limba țăranilor și a prezentat, fără îndoială, cu fidelitate multe tipuri umane; puterea sentimentului său este de netăgăduit, dar el s-a pierdut pe calea falsă a unui spirit familial solid și afectuos care, vai, nu face parte din soarta poporului rus!

Știu bine că pentru multe persoane nobile și elevate moral va fi dureros să asculte asemenea cuvinte, știu că a le considera adevărate este dificil... Eu însumi sufăr din

cauza aceasta, dar cui îi folosește să ascundem acest lucru nouă înșine și celorlalți?

Dacă acest lucru este ceva rău (și sigur este un mare rău!), atunci este necesar să-l pomenim neîncetat, pentru a putea să i ne opunem cu cea mai mare energie posibilă. Iar a ne mulțumi cu puterea sentimentului nostru familial, numai pentru că și la noi există ici și colo familii care trăiesc în armonie și care au principii morale severe, ar echivala cu a susține că *organizarea socială a Rusiei este pronunțat feudală, întrucât și la noi există case princiare și boierești pluriseculare și a existat (și, în parte, există încă) o nobilime bogată și cultă, privilegiată, până nu cu mult timp în urmă, față de celelalte clase ale poporului*. Aceste observații sunt, fără îndoială, exacte. Dar pentru a judeca corect un organism social este necesar să-l comparăm cu alte organisme de același tip. În cursul vieții lor istorice, popoarele germanice au dezvoltat modele aristocratice extraordinare, pe de o parte, și, pe de alta, un spirit familial atât de puternic, încât ne constrâng să admitem că suntem foarte departe de ei în ambele privințe!

Dacă studiem o veche familie în întregime rusească (în care nici tatăl nici mama nu au sânge german sau grec și nici măcar ucrainean sau polonez), solidă și elevată moral, notăm că o astfel de familie este susținută, în esență, de Ortodoxie, de Biserică, de religie, de bizantinism, de Decalog și de conștiința păcatului, iar nu de un sentiment etic situat dincolo de religie sau care a supraviețuit acesteia. Familiei rusești îi este, într-adevăr, străin acest principiu al datoriei abstracte, sentiment care, chiar nerecunoscând nici păcatul, nici Decalogul, nu admite nici eudemonismul liberal și estetic și refuză cu dispreț toleranța reciprocă atât de dragă nobilimii occidentale din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea.

Pe de altă parte, ce voia să predice Cernîșevski în romanul său *Ce-i de făcut?* Acest roman, dezgustător din

punct de vedere artistic, grosolan și nereușit, a desfășurat, într-un mod deosebit, o acțiune pe cât de utilă pe atât de detestabilă: a dezvăluit cu claritate ce vor cu adevărat oamenii de acest fel. Și în ei se manifestă, în parte, caracterul rusesc, chiar dacă numai în aspectele sale cele mai negative și mai distructive.

În realitate, orice principiu, dacă este împins cu o coerență unilaterală până la consecințele sale extreme, poate deveni nu numai dăunător, ci și sinucigaș. Astfel, de exemplu, extinzând până la exces ideea libertății individuale, se va ajunge, printr-o anarhie extremă, la un despotism extremist comunist, la o lungă violență juridică a tuturor împotriva individului și, de asemenea, la sclavia personală. Permiteți oamenilor să se vândă ca salariați perpetui în schimbul liniștii și al unei întrețineri sigure și veți vedea câți sclavi, sau pe jumătate sclavi, s-ar întâlni în vremea noastră: la discreție!

Fragilitatea sentimentului familial rusesc se revelă cu claritate în operele nihilistilor noștri. Nihilistii au încercat să atenteze și împotriva statului, în apărarea căruia s-au ridicat însă din toate părțile forțe nenumărate și eterogene; în schimb, în apărarea familiei s-au ridicat numai unele voci nobile și înzestrate, dar nu forțe reale și active... Eu cer doar să observăm cu atenție și coerență viața noastră și literatura noastră artistică⁵.

Dacă, de exemplu, unii slavofili cunoscuți au avut norocul să crească în familii rusești realmente solide, aceasta a depins în primul rând de faptul că aceste familii erau profund ortodoxe; în orice caz, nu avem dreptul logic să credem că tot ceea ce iubim și apreciem se întâlnește întotdeauna și la ceilalți. În aceste sens mă întrebam eu, rus în totalitate: *Ce este familia fără religie? Ce este religia fără creștinism? Ce este creștinismul, în Rusia, fără regulile, formele și uzanțele ortodoxe – adică fără bizantinism?*

În realitate, celui care vrea să întărească familia rusă trebuie să-i fie drag tot ceea ce se referă la Biserica noas-

tră! Să dea Domnul ca eu să greșesc afirmând că la noi principiul familial este foarte slab! Aș fi cu adevărat fericit dacă o statistică oarecare ar demonstra greșeala mea și m-ar constrânge să recunosc că am fost extrem de pesimist în ceea ce privește spiritul familial al rușilor. Dar până când toate acestea nu îmi vor fi demonstrate, eu voi rămâne convins de ceea ce am declarat și voi continua să consider că nu numai la popoarele germanice și la cele latine, influențate de spiritul germanic, ci și la ucraineni, la greci, la slavii de sud și chiar la turci, principiul familial este mai profund și mai solid decât la noi, rușii.

În ceea ce-i privește pe turci, trebuie să observăm că idealul islamic al familiei este inferior celui creștin, dar că temperamentul lor și condițiile speciale ale dezvoltării lor sociale au făcut astfel ca ei să-și iubească cu intensitate familia, rudele, neamul și căminul. Există în ei o importantă predispoziție spre idila domestică.

La ruși, în schimb, spiritul familial s-a manifestat mult mai slab decât la alte popoare. Același lucru se poate afirma despre principiul aristocratic. Într-adevăr, istoria a dirijat toată forța sentimentului nostru național către puterea statală, către monarhie și către țarism.

Este necesar să înțelegem că eu folosesc expresia *principiu aristocratic* în sensul său cel mai general. Înțeleg foarte bine ce vrea să spună cei care afirmă că în Rusia nu a existat niciodată o aristocrație, însă consider că această formulare nu este întru totul corectă, nu epuizează în totalitate fenomenul istoric. În Rusia, ca în orice alt loc⁶, a existat un principiu aristocratic; însă caracterele naționale și individuale s-au exprimat mult mai slab decât la aristocrațiile feudale europene și la cele orășenești ale patricienilor și ale nobililor antici romani.

Oamenii privilegiați, puterea personală, familia, asociațiile de diverse tipuri, comunitățile au existat pretutindeni, pentru că sunt forte reale și componente indispen-

sabile ale tuturor organismelor sociale. Dar aceste elemente se combină în forme diferite și sunt puternice și clare în mod diferit, în funcție de națiuni și de timp. În orice caz, nu cred că mă înșel afirmând că la începutul oricărei dezvoltări statale predomină un anumit principiu aristocratic. Apoi, către jumătatea vieții statale, apare tendința de unificare a puterii, uneori în forma unei președinții, a unei dictaturi temporare, a unei demagogii personalizate sau a unei tiranii, cum s-a întâmplat la greci în perioada clasică. În fine, în perioada bătrâneții muribunde domină spiritul democratic, egalitarist și liberal. Cred că observând ce nuanță și ce forță reală domină un popor sau altul, ne-am da seama că toate celelalte apar impregnate și pătrunse de acestea.

În Rusia, țarismul nostru înnăscut și ereditar a fost atât de puternic încât, sub presiunea lui, principiul aristocratic a căpătat un caracter administrativ și puțin legat de amintirile familiale și locale, un caracter în orice caz incomparabil mai mult statal decât efectiv feudal sau orășenesc. Este cunoscut că *mestnicestvo* avea un sens esențialmente administrativ, funcționăresc și statal. Boierii nu se mândreau cu vechimea neamului lor, nici cu personalitatea lor și nici cu orașul sau cu castelul de care erau legate puterea și neamul lor, ci numai cu serviciul statal prestat de strămoșii lor. Eforturile Romanovilor și chiar transformările radicale făcute de Petru nu au schimbat decât în parte această situație. Rangurile introduse de Petru au democratizat, cel puțin așa pare la prima vedere, chiar principiul nobleței. Într-adevăr, orice om liber putea să obțină un rang servindu-l pe țar – adică statul.

În realitate s-a întâmplat că nobilimea s-a distanțat și mai mult de popor și, cel puțin în straturile sale cele mai elevate, a devenit aristocratică.

Înainte de Petru, în realitatea noastră socială exista o mai mare uniformitate, o mai mare asemănare între părțile componente; ulterior, cum se știe, Petru a întărit sclavia.

Ca urmare a acestor reforme, nobilimea noastră s-a găsit între influența activă a țarismului și cea pasivă a asociațiilor țărănești (*mir*⁸) supuse ei; a început atunci să-și perfecționeze cultura și puterea, chiar dacă era în continuare supusă țarismului.

A fost suficientă apariția Ecaterinei a II-a pentru ca în viața socială să apară un gust mai rafinat (grație și faptului că nobilimea fusese parțial redusă de apăsătorul serviciu statal), o nouă creație intelectuală și sentimente mai elevate. În sensul acelei diferențieri sociale de care am vorbit anterior, despotismul lui Petru a fost progresist și aristocratic. Liberalismul Ecaterinei a avut exact același caracter. Ea a condus Rusia spre înflorire, mărire și creație. Ecaterina a întărit inegalitatea, acesta fiind meritul său cel mai mare. Ea a menținut servitutea (integritatea *mir*-ului și a comunităților agricole), introducând-o și în Ucraina. Pe de altă parte, Ecaterina a acordat privilegiul nobilimii și i-a micșorat dependența față de serviciul statal, sporindu-i astfel caracteristicile realmente aristocratice, adică conștiința orgolioasă a propriei individualități. Grație Ecaterinei a II-a, nobilimea a început să devină tot mai independentă față de stat, continuând însă, ca și în trecut, să domine celelalte clase ale societății. Nobilimea a ajuns, în sfârșit, să se deosebească de popor, să se individualizeze, și a intrat în perioada de înflorire care i-a născut, în ordine, pe Derjavin, Jukovski, Batiuskov, Pușkin, Gogol și așa mai departe.

Ludovic al XIV-lea și Petru I au fost aproape contemporani; în ciuda acestui fapt, autocrația lui Ludovic al XIV-lea a nivelat profund Franța și a șters ultimele urme ale vechii și formidabilei independențe feudale. Franța secolului următor s-a îndreptat rapid spre democrație și spre confuzie politică.

În schimb, autocrația lui Petru a diferențiat mai puternic decât în trecut statul rus și a pregătit terenul mult mai aristocraticelor și mai variatelor epoci din vremea Ecaterinei a II-a și a lui Alexandru I.

Cu trecerea timpului, fragila și deșărădăcinată noastră aristocrație, terminându-i-se ciclul vital, a fost din nou privată de condiția sa privilegiată care, dacă ar fi fost păstrată ulterior, ar fi putut provoca o violentă revoltă a celor de jos.

Rolul aristocratic al nobilimii a încetat nu atât datorită reducerii drepturilor și libertăților sale, cât datorită conferirii de drepturi și libertăți celorlalte clase. Oricum, această inevitabilă nivelare s-a încheiat din cauza unui proces natural de dezvoltare. În plus, caracterul pacific al nivelării despre care vorbim s-a datorat forței și solidității înnăscutului nostru țarism ereditar și magnificei educații istorice pe care am primit-o de la acesta.

Într-adevăr, în țarism s-au întălnit trei puternice principii: cezarismlul roman, disciplina creștină (care predică respectul față de putere) și concentrarea în familia imperială a întregii forțe a principiului nostru național, altfel slab în ceea ce privește familia, nobilimea și, poate, chiar *obcina*.

Încă de la începutul istoriei noastre se pot observa combinații stranii de forțe reale care nu seamănă nicidecum cu cele grecō-romane, bizantine și europene.

Sistemul nostru al *udeli*-lor¹⁰ corespunde (dacă privim, prin analogie, la începuturile tuturor statelor cunoscute în istorie) aristocrației primitive – simplă ca mod de viață și dezvoltare culturală și totuși deosebită de popor – care se întălneste la începutul oricărui stat, asemănătoare cu patricienii grosolani ai Romei antice (și, în mod verosimil, cu ceva similar existent la celelalte popoare italice), cu nobilimea germanică primitivă și așa mai departe. Această aristocrație primitivă a *undeli*-lor se caracteriza prin mobilitate în ceea ce privește locul, prin imobilitate și constrângere în ceea ce privește nașterea, prin superioritatea principiului național fie asupra celui individual, fie asupra celui electiv-orășenesc, reprezentat de *vecea* populară a orașelor. Acesta era sistemul *udeli*-lor – dacă îl

considerăm o formă primitivă de organizare aristocratică. Era un sistem care închidea în sine un profund potențial monarhic, tocmai pentru că, în afară de atât de numerosul neam al lui Rurik, nu exista nici o altă aristocrație puternică și organizată.

Structurile orășenești erau prea egalitariste în ceea ce privește spiritul pentru ca rezistența lor în fața puterii centralizate a Moscovei să fie eficace; mai ales că, așa cum s-a observat destul de limpede, nobilimea rusească nu era nici feudală (cu alte cuvinte, cu un puternic sentiment al propriei demnități individuale), nici orășenească, ci avea un caracter exclusiv statal și de serviciu. Aristocrația noastră a căpătat atunci un caracter pur birocratic și din acel moment sistemul gradelor de serviciu (*cinovnicestvo*) a devenit familial și ereditar. Serviciul statal conferea, într-adevăr, drepturi ereditare. Principiul originii familiale, pe care istoria l-a extirpat din aristocrație, s-a răspândit, în schimb, în alte părți ale societății rusești, a pătruns în rândurile categoriei negustorilor și a generat în rândurile clerului un *levitism ereditar*, necunoscut Bizanțului.

Sub acțiunea dușmanilor externi și sub aceea fraternală a bizantinismului, aristocrația de sânge a *udelî*-lor a decăzut și s-a amestecat cu noi neamuri în nobilimea simplă de serviciu.

Datorită tuturor acestor schimbări și transformări, viața Rusiei s-a dezvoltat într-o manieră originală. Educat de bizantinism, țarismul centralizator s-a întărit și Rusia a crescut și s-a maturizat fără întrerupere.

În concluzie, principiile orășenești, cele aristocratico-ereditare și chiar și cele familiale au fost întotdeauna mai slabe în Rusia decât la celelalte popoare. Doar trei lucruri sunt la noi puternice și de mare eficacitate: Ortodoxia bizantină, înnăscuta și nelimitata noastră autocrație și comunitatea noastră rurală. Cel puțin aceasta este părerea multora despre *obcina* noastră. Așa cred

slavofiliile apărători ai Ortodoxiei și ai autocrației, precum și o personalitate total opusă acestora: socialistul spaniol Emil Castellar. Dar nu doresc să mă ocup aici de *obcină*, scopul acestei lucrări fiind cu totul altul.

Vreau să spun că țarismul, atât de benefic și de creator pentru noi, s-a întărit sub influența Ortodoxiei bizantine, a ideilor bizantine și a culturii bizantine. Ideile și sentimentele bizantine au unit semi-sălbatica Rusie într-un singur corp.

Bizantinismul ne-a dat forța de a suporta invazia tătară și lunga dominație ce a urmat, iar icoana bizantină a Mântuitorului a fost cea care a iluminat steagurile armatei pline de încredere a Marelui Principe Dmitri pe câmpul deătălie, unde am arătat pentru prima dată tătarilor că Rusia Moscovei nu mai era Rusia divizată și sfâșiată din trecut! Tot bizantinismul ne-a dat putere în lupta cu polonezii și cu suedezii, cu Franța și cu Turcia. Sub steagul său, dacă îi vom rămâne credincioși, vom fi capabili să rezistăm asaltului întregii Europe confederate, dacă aceasta ar îndrăzni – după ce va fi distrus definitiv ceea ce a creat nobil în interiorul său – să ne prescrie și nouă duhoarea și putreziciunea noilor sale legi referitoare la mizerabila fericire pământească și la radicala vulgarizare universală!

În această privință, este interesant să vedem ce consideră ca fiind esențial caracterului național rus un cercetător ucrainean de indubitabil talent care este Kostomarov. Ajunge să deschidem lucrarea sa, *Istoria epocii tulburărilor* (nu-mi amintesc dacă acesta este chiar titlul exact), pentru a ne convinge cât de important este pentru noi bizantinismul, în dublul său aspect: de Biserică și de autocrație națională.

Polonezii erau la Moscova, țarul nu exista sau apăreau impostori, unul după altul, în mai multe locuri. Boierii trădau, ezitau sau erau tăcuți și neputincioși. În comuni-

tățile sătești domnea o profundă discordie. Însă a fost suficient ca un polonez să intre în biserică cu pălăria pe cap, nerespectând deci Ortodoxia, pentru ca patriotismul rus să se înflăcăreze într-o clipă în mod pătimaș. „Atunci numai Ortodoxia i-a unit pe ruși”, afirmă Kostomarov.

Sentimentul religios și supunerea față de putere (deprinderi de origine bizantină) ne-au salvat și în 1812. Este cunoscut că, într-un prim moment, mulți țărani (desigur, nu toți, dar mai ales aceia surprinși de invazie) au arătat foarte puțin spirit patriotic. Au jefuit proprietățile nobililor, au complotat împotriva aristocrației și au acceptat bani de la francezi. Dar clerul, nobilimea și negustorii s-au comportat cu totul altfel încă din primul moment. Iar când țărani ruși i-au văzut pe francezi profanând icoanele și instalându-și caii în biserici, s-a schimbat radical totul. Poporul a luat foc. Atunci și puterile secundare au răspuns diferit și au știut să reprime fără ezitări acțiunile necugetate. Principiul căruia i se supuneau aceste forțe secundare nu era altul decât țarismul nostru semibizantin. Într-adevăr, de cine fuseseră educate și susținute aceste puteri de jos, dacă nu de lunga disciplină ierarhică a Rusiei noastre semibizantine? Ce anume, dacă nu Ortodoxia, ne-a permis să ne unim cu Ucraina? În afară de Ortodoxie, în Ucraina, de la tradiții la educația istorică, totul este diferit, deci foarte puțin sau deloc asemănător Moscovei. Numai păstrarea, de către popoarele Bielorusiei și ale Rusiei Meridionale, a formei bizantino-orientale a creștinismului ne-a dat forța și sentimentul interior al dreptului, care au decis, în cele din urmă, soarta problemei poloneze.

Și nu a fost oare bizantinismul cel care a definit rolul nostru în problemele orientale de importanță mondială?

Până și schisma¹¹ noastră rusească poartă amprenta unui profund bizantinism. O parte a poporului rus s-a supărat pe Biserică și pe guvern, fiind împotriva inovațiilor

lor și a progresului, din cauza unei presupuse corupții a acestei Ortodoxii bizantine. Schismaticii noștri se consideră mai bizantini decât Biserica dominantă. Și mai important este faptul (evident pentru toți cei care s-au ocupat de această schismă) că schismaticii noștri nu-și recunosc dreptul la opoziție politică; bine instruiți în ceea ce privește literatura religioasă veche, schismaticii găsesc în aceste scrieri bizantine un imbold constant spre supunere față de puterea constituită. Acest fapt a fost descris cu o luciditate neegalată de V. Kelsev, de a cărei exactitate a afirmațiilor m-am convins, deoarece, ca și el, am trăit la Dunăre.

Excluzând din seria eterogenilor noștri sectari pe puțin numeroșii *molokanî* și *duboborfi*, care nu mai au aproape nimic din bizantinism, principalii exponenți ai schismei par a fi, dincolo de adepții vechii credințe, misticii precum *blisti* și *skopti*². Aceștia nu s-au distanțat în totalitate de Ortodoxie; dimpotrivă, ei o respectă în majoritate, considerându-se chiar mai avansați în credință, mai iluminați și mai inspirați. În orice caz, nu pot fi considerați protestanți. (În cadrul islamului, dervișii se află într-o stare de spirit foarte asemănătoare; ei nu sunt deloc sectari separați, ci ceva intermediar între misticii noștri, oameni ai lui Hristos și ai lui Dumnezeu, și eremiții ortodocși).

Spiritul bizantin, principiile și influențele bizantine cuprind, precum țesutul complex al sistemului nervos, întregul organism social al Rusiei. Chiar și insurecțiile noastre nu au avut niciodată un caracter protestant sau liberal-democratic, ele purtând, dimpotrivă, pecetea pseudo-legitimismului, adică a principiului monarhic național care a determinat mărimea noastră statală. Revolta lui Stenka Razin a luat sfârșit imediat ce adepții săi s-au convins că țarul nu-l aproba pe atamanul lor. Și tocmai de aceea Razin a încercat fără încetare să arate că el nu lupta împotriva familiei imperiale, ci numai împotriva nobililor și a clerului aliat acestora.

Pugaciov a trebuit să fie și mai viclean pentru a lupta împotriva guvernului Ecaterinei, a cărei forță era incomparabil superioară celeia a Rusiei de dinaintea lui Petru; el a înșelat poporul folosindu-se tocmai de acel legitism rus de care am vorbit anterior.

Ceva asemănător voiau să facă și tinerii noștri iacobini europenizanți din anii '20. Sunt destui cei care afirmă că mulți sectari întrețin și astăzi echivocuri monarhice asemănătoare. La ce aspiră acest discurs? Principiul servește și de drapel al revoltei! Exact așa; iar acest lucru nu reprezintă, de fapt, nici o nenorocire. Fără mari schimbări nu poate exista un mare popor. Însă există schimbări cu semnificații și valori diferite. Există tulburări și revolte care au loc la momentul potrivit – sunt deci oportune – și altele tardive, inoportune și distrugătoare. Primele contribuie la actul creator; celelalte grăbesc ruina.

Roma a intrat în perioada sa eroică după revolta plebei. După revoltele militare și pretoriene, Roma s-a prăbușit. Revolta protestantă din Anglia a avut loc într-un moment propice și, întărindu-i structura aristocratică, i-a determinat grandoarea. Revoluția iacobină a francezilor, având loc într-o epocă de declin, le-a grăbit ruina. După războiul religios și civil de 30 de ani, în Germania au apărut Frederic al II-lea, Goethe, Schiller și Humboldt. După insignifiantul și chiar ridicolul an 1848, numai Büchner, Büchner și iar Büchner! Nu este acesta un declin?

În ceea ce-l privește pe genialul Bismarck, nu se știe încă dacă el este un real regenerator al Germaniei sau doar una dintre acele figuri luminoase și mari care apar într-un popor în ajunul prăbușirii lui, pentru a aduna și, în cele din urmă, a împrăști în mod iremediabil forțele reziduale ale națiunii. Eu cred că această problemă generează îndoieli numai pentru un sfert de secol; ne putem, prin urmare, întreba dacă epoca lui Bismarck corespunde epocii lui Napoleon I sau celeia a lui Napoleon al III-lea.

Consider că a doua ipoteză este mai credibilă. Germania nu este mai tânără decât Franța, nici mai în vârstă; nici ca spirit, nici ca organizare. Nici Prusia nu trebuie să fie mult mai tânără, altfel nu s-ar afla în situația actuală.

Până astăzi, toate revoltele rusești au avut loc în momente prielnice și, tocmai grație caracterului lor pseudo-legitimist, ne putem convinge că sufletul răsculaților noștri era dominat de profunde sentimente conservatoare. Pe de altă parte, nu există nimic nefiresc în aceasta. Când un anumit principiu este atât de puternic – cum este la noi, în Rusia, cel monarhic – încât să cuprindă profund toată viața națională, este de înțeles că, uneori, sub influența unor circumstanțe diverse și trecătoare, acest principiu poate să se altereze sau chiar să degenereze.

În realitate, răscoalele pseudo-legitimiste rusești demonstrează forța și vitalitatea neobișnuită a înnăscutului nostru țarism, strâns și indisolubil legat de Ortodoxia bizantină. Îndrăznesc să afirm, fără nici o ezitare, că nici o revoltă poloneză și nici o *pugacevscina*¹³ nu pot să-i dăuneze Rusiei atât cât ar putea să-i dăuneze o constituție democratică, pacifică și legală.

De constituțiile democratice mă voi ocupa ceva mai departe; acum aș vrea să mă refer pe scurt la musulmani.

Este curios că musulmanii turci, de când au început să ne cunoască mai îndeaproape, atât pe noi cât și Occidentul, dovedesc o simpatie mai mare – atât din punct de vedere uman cât și statal, în ciuda războaielor și a rivalităților profunde care ne separă – pentru noi, rușii, decât pentru europenii occidentali. Caracterul religios al imperiului nostru provoacă respectul turcilor, care văd în acest aspect multe afinități cu spiritul național al poporului lor. Disciplina noastră, dăruirea și supunerea de care dăm dovadă îi fascinează profund, din acest motiv dându-ne chiar ca exemplu de urmat, ceea ce înseamnă că aceste caracteristici ale poporului rus constituie, după părerea mea, forța noastră.

Dacă guvernul turc ar fi expulzat din Bosfor și dacă nu toți turcii ar abandona Peninsula Balcanică, aceștia, fără îndoială, ar apela la noi să-i apărăm de inevitabilele persecuții și ofense pe care ar trebui să le suporte de la vechii lor supuși, de la greci și de la slavii de sud – popoare cam primitive și crude. Turcii ne preferă, efectiv, bulgarilor, grecilor și sârbilor. Funcționarii noștri din Orient, călugării de la Muntele Athos și *raskolnicii* de la Dunăre (care sunt, cum se știe, supuși turci) sunt apreciați de turci mai mult decât supușii lor slavi și greci.

Din motive de spațiu, sunt constrâns să amân pentru o altă ocazie expunerea detaliată a unor conversații unice, referitoare la Rusia, avute cu un foarte informat pașă turc și cu doi simpli și semi-asiatici vechi-credincioși. Aceștia din urmă erau uimiți de afacerea Neciaev¹⁴ și vorbeau cu indignare despre cei care vor să introducă republica în Rusia. „Iertat să ne fie”, mi-au spus cu putere în glas și în privire, „dar toți trebuie să se ridice în apărarea țarului. Este dureros pentru noi să ascultăm aceste lucruri, cu toate că trăim în Turcia”. La această scenă erau prezenți doi călugări abia sosiți din Rusia. Unul dintre ei a zis: „Este surprinzător că printre acești tineri domni există și doi de origine burgheză. Dacă niște tineri nobili s-ar fi supărat pe țar din cauza eliberării țăranilor, totul ar fi explicabil. Însă în acest caz, ce înseamnă aceasta?” Din motive politice, nu am considerat necesar să le explic faptul că „domnii” și „nihilistii” nu au nimic în comun. (Este vorba, în realitate, de un echivoc foarte util, deoarece împiedică apropierea poporului de anarhiști.) În ceea ce-l privește pe inteligentul pașă, care îl citise pe Gogol într-o traducere franceză și care răsese mult citindu-l, îmi aduc aminte că el a început să expună foarte serios ideea că în toți eroii comici ai lui Gogol există ceva interesant și bun, adică respectul lor pentru cei superiori în grad și rang, pentru autorități și

așa mai departe. „Statul vostru trebuie să fie cu adevărat puternic, a adăugat. Dacă un Cicikov este așa, cum sunt oamenii inteligenți și onești?”. „Oamenii onești, dragă pașă, am răspuns, sunt uneori mai răi decât cei necinstiți. Se întâmplă, uneori. Onestitatea personală și o moralitate liberă și autonomă pot să placă în plan personal și să genereze respect; dar în aceste virtuți nu există nimic politic și organizatoric. Oamenii onești provoacă adesea pagube foarte mari statului, dacă educația lor politică nu este corectă; Cicikov și provincialii lui Gogol pot fi uneori incomparabil mai utili colectivității (*pour l'ensemble politique*).” Pașa a fost de acord cu cele afirmate și a spus și alte lucruri subtile și interesante despre rușii, despre raskolnicii și despre ucrainenii pe care îi cunoștea. „*Ces bons hobols! Je les connais bien, ces hobols*¹⁵, a zis pașa, *mais les lipovanes*¹⁶ *russes sont encore mieux. Ils me plaisent davantage*. Sunt cetățeni perfecți, mult mai buni decât grecii și bulgarii; atât ucrainenii cât și lipovenii sunt exclusiv preocupați de religia lor. Grecii și bulgarii, în schimb, nu au în minte decât maimuțările politice, constituții și alte lucruri de acest fel. Credeți-mă, Rusia va fi puternică atât timp cât nu va avea o constituție. Eu mă tem pentru Rusia și nu vă ascund acest lucru. Din punctul de vedere al patriotismului meu, îmi doresc din toată inima să vă faceți o constituție. Însă mă tem că oamenii voștri politici sunt prea inteligenți și că acest lucru nu se va întâmpla niciodată. Iată o eventualitate foarte îngrijorătoare pentru noi, turcii.”

La opiniile pașei și ale celor doi vechi credincioși voi adăuga și cuvintele dedicate poporului rus de profundul gânditor care este Carlyle. „În ceea ce mă privește”, scrie el într-o scrisoare către Herzen, „mărturisesc faptul că nu am apreciat niciodată – iar acum mai puțin chiar decât în trecut – votul universal și oscilațiile sale. Binele care poate rezulta din aceasta este comparabil cu acela al unei

pneumonii apărute în cursul unei maladii mortale. Prefer de departe țarismul – și chiar pe sultanul turc – anarhiei pure (cum consider eu, spre nenorocul meu, votul universal), elocinței parlamentare, libertății presei și alegerilor. Am respectat întotdeauna marea dumneavoastră patrie (*adică Rusia*) ca pe un vlăstar gigantic, obscur și enigmatic al Providenței, al cărui sens este încă necunoscut și foarte departe de a se fi manifestat. Rusia păstrează încă o virtute în care excelează și care îi conferă o forță mult superioară aceleia a celorlalte națiuni, o virtute necesară tuturor țărilor și tuturor ființelor, absolut necesară, pentru a evita pedepsele severe: este vorba de virtutea supunerii – în ale părți demodată, mai ales în zilele noastre.”

Nu numai supunerea, ci și alte calități au fost dezvoltate de poporul nostru grație lungii discipline statale la care a fost supus.

Nu cu mult timp în urmă, mi s-a întâmplat să întâlnesc într-o revistă ortodoxă următoarea observație: „Din cauza completei absențe a libertății și a autonomiei în viața socială și politică, a fost natural pentru poporul nostru să încerce să se refacă printr-o autonomie unică a vieții spirituale și a spiritului de inițiativă în sfera gândirii și a sentimentului”¹⁷.

Este adevărat că această atitudine a condus la schisme și erezii, dar și la creația poetică și la indiferența față de problemele propriu-zis politice. În această atitudine își are originea marea slăbiciune a poporului rus pentru spiritul demagogic, apropiindu-l astfel de ceea ce creștinismul afirmă prin cuvintele: „Împărăția Mea nu este din lumea aceasta”.

O asemenea atitudine este favorabilă, în egală măsură, atât înțelepciunii practice a popoarelor, cât și dezvoltării înclinațiilor lor poetice. Înțelepciunea politică a popoarelor constă tocmai în a nu căuta puterea politică, pentru a

se implica în afacerile statului cât mai puțin posibil. Cu cât este mai limitat numărul persoanelor care se ocupă de politică, cu atât această politică este mai puternică și mai chibzuită, iar oamenii, mai atrăgători și mai inteligenți.

În concluzie, putem afirma că, indiferent de aspectul sub care vom privi viața și statul rus, vom vedea că bizantinismul – adică Biserica și Țarul – pătrunde întotdeauna, mai mult sau mai puțin direct, în profunzimea, în miezul organismului nostru social. Forța noastră, disciplina, istoria culturii, poezia și tot ceea ce este viu în Rusia apar organic legate de monarhia noastră națională și binecuvântată de Ortodoxie, căreia îi suntem urmași direcți și reprezentanți în lume. Bizantinismul ne-a organizat. Sistemul ideilor bizantine, unindu-se cu principiile noastre simple și patriarhale și cu deja bătrânul material etnic slav, a creat măreția noastră. Trădând, chiar în cele mai secrete proiecte ale noastre, acest bizantinism, vom cauza, inevitabil, căderea Rusiei, pentru că și aceste proiecte pot găsi, mai devreme sau mai târziu, ocazia unei concretizări practice.

Desfătându-ne atât cu himera rece și înșelătoare a unui nou și demn de dispreț bine universal, cât și cu grosolane și unilaterale sentimente rasiale și naționaliste, noi putem distruge – prematur și ireparabil – organismul regatului nostru, un organism puternic, dar supus totuși, ca orice lucru de pe pământ, bolii și chiar și unei lente dezagregări.

Ideea binelui universal, religia avantajului colectiv, este cea mai indiferentă și mai prozaică și, în același timp, cea mai incredibilă și mai nefondată dintre religii. În toate religiile pozitive, dincolo de imensa lor poezie și de infinitele lor capacități organizatorice, există ceva real și tangibil. În ideea binelui universal nu există însă nimic concret. În toate religiile mistice, credincioșii sunt de acord cel puțin asupra unor principii generatoare: „Hristos, Fiul lui Dumnezeu, este Mântuitorul”; „Roma este

Cetatea sfântă și eternă a lui Marte”; „Există un singur Dumnezeu și Mahomed este profetul său”; „Papa este infailibil când vorbește *ex-cathedra*”.

Însă binele universal, dacă reflectăm puțin, (ceea ce, în legătură cu binele și cu utilul, se întâmplă arareori), este ireal și irealizabil. În realitate, este vorba numai de o aridă abstractizare care nu conduce la nimic bun sau pozitiv.

Cineva consideră că binele constă în alternarea suferinței și a stării de liniște, deci în a ne ruga lui Dumnezeu; altcineva crede că binele constă în echilibrul între muncă și plăcere, fără a crede în ceva ideal; un altul vede binele numai în plăcere. Cum să punem de acord toate acestea într-o manieră utilă (în sensul comun de *plăcut*, și nu în cel religios de *salvator*) pentru toți indivizii? Dacă binele universal și cosmopolitismul nu sunt acum nimic altceva decât fraze destinate să suscite plictiseala și disprețul, nu același lucru se poate spune despre sentimentul etnico-național. O umanitate satisfăcută și uniform organizată nu este decât un miraj care, în realitate, nu este nici frumos nici atrăgător; neamul, în schimb, este ceva foarte real. Din acest motiv, sentimentele și simpatiile naționale apar dintr-o dată extrem de naturale și de inteligibile. Cu toate acestea, și în ele există multă superstiție și multă retorică necugetată.

● Ce este neamul fără sistemul ideilor sale religioase și statale? Pentru ce să-l iubim? Pentru sânge? Nimeni, în realitate, nu are sânge pur, și numai Dumnezeu știe ce sânge iubim în cel pe care îl considerăm a ne fi cu adevărat rudă. Și apoi, ce înseamnă *sânge pur*? Numai sterilitate spirituală! Sângele tuturor marilor națiuni a fost întotdeauna amestecat.

● Limba? Dar ce este limba?! Limba este prețioasă numai ca expresie a ideilor și a sentimentelor scumpe nouă și intime. Scânteietoarele invective antieuropene ale lui Herzen, citite în limba franceză, produc o impresie mai

rusească decât articolele lui Gogol scrise în rusă. A iubi neamul pentru neam este o minciună și o absurditate. Discursul este total altul dacă un grup etnic asemănător nouă împărtășește, cel puțin în parte, ideile și sentimentele noastre cele mai înrădăcinate.

Ideea naționalităților, atât de la modă acum și introdusă în politică de Napoleon al II-lea, nu este decât un alt aspect al aceluși proces de democratizare liberală care lucrează deja de multă vreme pentru distrugerea marilor lumi culturale ale Occidentului. Egalitatea între persoane; egalitatea între clase; egalitatea (adică uniformitatea) între provincii și națiuni! Este vorba mereu de același proces. În concluzie, nimic altceva decât egalitate universală, libertate universală, câștig universal, bine universal, anarhie universală și, în sfârșit, plictiseală pașnică și universală.

Ideea, pur și simplu rasială, a naționalităților, care a apărut în secolul al XIX-lea, este, în realitate, o idee absolut cosmopolită, antistatală și antireligioasă, plină de forțe distructive, total sterilă și anticulturală. Cultura, într-adevăr, nu este altceva decât originalitate¹⁸. Dar în zilele noastre originalitatea este pretutindeni pe punctul de a se stinge, în principal din cauza libertății politice. Și asta pentru că individualismul ucide pretutindeni individualitatea oamenilor, a națiunilor și a regiunilor. Franța a fost deja definitiv ruinată de acest principiu și, nu peste mult timp, va fi rândul Germaniei, ai cărei lauri sunt încă verzi, dar care, în realitate, este puțin mai tânără decât Franța.

Este de înțeles că un radical declarat apreciază ideea națională în acest sens pur etnic, deoarece ea nu este decât o versiune ipocrită a distructivei idei cosmopolite. În schimb, cel care nu este radical ar face bine să reflecteze în mod adecvat la cele afirmate aici.

The first part of the report deals with the general situation in the country, and the second part with the work of the various departments. The first part is divided into three sections: the first section deals with the general situation, the second section with the work of the various departments, and the third section with the work of the various departments. The second part is divided into three sections: the first section deals with the work of the various departments, the second section with the work of the various departments, and the third section with the work of the various departments.

CE ESTE SLAVISMUL ?

La această întrebare nu există un răspuns.

Vom căuta în zadar trăsături clare și distincte, calități precise și istoric evidente, comune tuturor slavilor. Slavismul poate fi înțeles doar ca abstracție etnografică sau ca idee de sânge comun (dar nu pur) și de limbi înrudite. Slavismul, într-adevăr, nu oferă o abstracție istorică în care să cuprindem, ca într-o chintesență, toate elementele distinctive – religioase, artistice, consuetudinare și juridice – care alcătuiesc, în ansamblul lor, tabloul istoric, viu și complet, al oricărei culturi cunoscute.

Putem vorbi despre cultura chineză și despre spiritul chinez – și toți vor avea o idee mai mult sau mai puțin clară despre aceste concepte. Putem vorbi despre civilizația europeană și, în ciuda complexității istoriei europene occidentale, există, într-adevăr, caracteristici comune tuturor epocilor Occidentului, caracteristici al căror ansamblu poate servi clasificării istorice; cu alte cuvinte, pentru a stabili cu exactitate punctele în care se deosebea și se deosebește cultura romano-germanică, luată în ansamblul său, de toate celelalte, dispărute sau încă vii, de cea sino-japoneză și de cea islamică, de cea egipteană, caldeeană, persană, greacă, romană și bizantină.

Tot atât de ușor este să definim fiecare civilizație europeană în parte după caracterele sale distinctive. Fiecare dintre aceste civilizații individuale avea și are o literatură proprie, o formă politică proprie, conturată încă de la începutul înfloririi sale, și o religie (catolică sau protestantă) intim legată de destinele sale istorice. Fiecare dintre ele avea și are școli de pictură, stiluri arhitectonice și muzicale, orientări filosofice originale și bine definite, clare și perfect accesibile studiului.

În acest mod, diversele culturi naționale (cea germană, cea anglosaxonă, cea franceză, cea spaniolă, cea italiană din timpul lui Dante, Leon al X-lea, Rafael etc.), ideile abstracte ale diverselor culturi naționale nu numai că sunt corespunzătoare unor cadre istorice bine definite, dar, mai ales, ele fac să apară din această confruntare o idee generală, tangibilă și definită, despre civilizația europeană, în opoziție cu bizantinismul și cu elenismul, cu Roma etc.

Un om de credință necreștină, dar obiectiv și elevat spiritual, care s-ar apuca să cerceteze Europa în dezvoltarea sa istorică, trecută și prezentă, ar trebui să recunoască față de el însuși că nu a văzut niciodată și nicăieri o putere religioasă (cu consecințele sale politice) comparabilă cu aceea a clerului catolic din orașele meridionale și o religiozitate atât de fierbinte și de vie în rândul regilor și al popoarelor; că nu a văzut niciodată un stil atât de sobru și totuși atât de rafinat, de grandios și de solemn în construcția templelor; și nici că a întâlnit o idee atât de elevată, și chiar exagerată, despre demnitatea umană a individului și despre onestitatea și moralitatea sa; persoana despre care vorbim ar rămâne sigur surprinsă de amabilitatea și de respectul europenilor față de femeie. Și toate acestea, la început, într-o singură clasă; apoi în toate. Acest ipotetic cercetător ar observa apoi un ateism pe care nu l-a cunoscut niciodată; o demagogie mai rea decât cea ateniană; în unele locuri, persecuția clerului, cândva atât de puternic; ar mai observa apoi descoperiri științifice și invenții mai înainte de neimaginat. Iată, deci, că imaginea generală a civilizației europene este foarte clară și corespunde în mod efectiv unui cadru istoric perfect reconstruibil.

Unde există însă o imagine tot atât de clară și de generală a slavismului? Unde există un tablou istoric, viu și distinct, care să corespundă acestei idei?

Diversele tablouri istorice ale slavilor sunt destul de clare (chiar dacă, sub multe aspecte, sunt mai puțin strălucitoare și mai puțin bogate în conținuturi originale decât acelea ale Franței, Germaniei, Angliei și Spaniei); dar unde este, cu oricâtă atenție am cerceta, legătura comună tuturor acestor tablouri? În realitate, această legătură se pierde în timpurile legendare ale dinastiilor Hostomișl și Piasti, Asparuh și Liubușa¹⁹.

Istoria vechilor state bulgare și sârbe este cât se poate de ne semnificativă și nu prezintă nici o trăsătură specific slavă; ele au intrat foarte repede sub influența civilizației bizantine, *fără a lăsa secolelor nici o gândire fructuoasă, nici o capodoperă literară*. Prăbușirea statului bizantin a întrerupt și autonomia lor politică, niciodată ajunsă, de altfel, la o maturizare culturală originală.

Cehii? Este foarte dificil să vorbești în Rusia despre cehi. De fapt, la noi se respectă cu scrupulozitate regula de a ne referi la ei exclusiv cu adulații de tot felul; scriitorii noștri consideră că este o datorie să-i situeze în mod constant pe cehi deasupra rușilor. Din ce cauză? Poate pentru că poporul acesta este mai instruit decât al nostru; sau poate pentru că nobilul Hus și cumplitul Zizka au fost cehi, iar acum se pot lăuda cu *erudiții și iluștrii* Rieger și Palacki?

Cehii sunt, fără îndoială, frații noștri; și sunt și utili, nu neg asta, nu slavismului (deoarece, cum am spus, slavismul nu există), ci lumii slave, adică ansamblului etnic al slavilor. Cehii sunt utili ca avanpost al lumii slave, destinat să suporte primele lovituri ale germanismului.

Totuși, din punctul de vedere al acelor trăsături culturale despre care am vorbit anterior, nu este oare posibil să-i definim pe cehi ca un magnific instrument al fabricii germane, smuls de slavi germanilor și apoi întors, abia revopsit în culoare slavă, împotriva Germaniei? Nu este oare potrivit, ținând seama de obiceiurile, de deprinderile

și chiar de calitățile lor, să-i considerăm germani traduși în limba slavă?

Dacă cehii ne sunt, într-adevăr, frați, de ce să folosim cu niște frați această eternă diplomație, această formalitate umană care ne împiedică să spunem lucrurilor pe nume?

Cehii actuali au, cu siguranță, o anumită autonomie, dar sunt total lipsiți de originalitate. O instruire deosebită constituie, fără îndoială, o forță importantă, dar nu este vorba, desigur, de o forță exclusiv slavă. Instruirea poate contribui la cercetarea și la înțelegerea vechilor principii originale ale slavilor; dar de la înțelegerea a ceea ce a trecut și a dispărut, până la creația perioadei actuale și până la aceeași conservare există un întreg abis de neputință.

Mulți sunt de părere că instruirea populară este, în mod indiscutabil, un bine; totuși nu este cu adevărat posibil să afirmăm că acest bine este o invenție a slavilor și că este mai ușor pentru ei, decât pentru alte popoare, a-l obține.

Manuscrisul lui Kralodvor, *Judecata lui Liubușa* etc. sunt lucruri magnifice; dar aceste bijuterii arheologice au foarte puține în comun cu o țară suprapopulată, organizată după modelul european și în care, în lipsa unei aristocrații indigene (care, deși supraviețuind, s-a germanizat complet), spiritul național este dominat total de o burghezie europeanizată.

Liubușa nu și-ar mai găsi loc într-o asemenea țară!

Chiar și prin calitățile lor, cehii îi amintesc, într-o măsură însemnată, pe germani – chiar dacă în mai plăcuta lor variantă meridională. Cehul este modest, solid și răbdător, cu înclinații muzicale și destul de ordonat în viața de familie²⁰.

Politica lor istorică i-a făcut pe cehi prudenți și extrem de abili în jocurile diplomatice; sunt realmente maestri ai artei, în întregime europene, de a organiza congrese și demonstrații în momentele cele mai potrivite, fără să riște vreodată revolte directe.

Cehii nu vor să aparțină Rusiei, dar o apreciază enorm pentru că aceasta înfricoșează Austria. Pe scurt, totul este în regulă printre ei, totul este organizat după moda prezentului. Voi mai spune că cehii sunt catolici și că atunci când îl celebrează pe Hus, această manifestare are un caracter mai mult politic decât religios.

Dar nu vreau să afirm că toate acestea sunt dăunătoare lumii slave. Se poate totuși admite că o profundă germanizare – dacă nu a sentimentelor și a aspirațiilor politice, cel puțin a obișnuințelor și a structurii mentale – era indispensabilă cehilor în lupta lor politică împotriva germanismului. Puțin numeroasei națiuni cehe, inserate în oceanul germanic, îi era necesar să se înarmeze *jus-qu'aux dents* cu toate acele forțe în care era, deja de foarte mult timp, bogat acest ocean; rămânând fideli, în mare măsură, obiceiurilor și spiritului vechilor slavi, cehii nu ar fi reușit, poate, să supraviețuiască în fața mai maturelor și mai complexelor resurse germanice.

Deoarece subiectul principal al acestei cărți tratează nu despre ceea ce este bun sau rău în cazul slavilor, ci numai despre ceea ce au ei propriu, original și caracteristic, ni se poate permite această meditație: dacă înfrângerea husită, bătălia de la Muntele Alb și cucerirea Pragăi nu ar fi zdrobit națiunea cehă, supunând-o pentru atâtea secole catolicismului și germanilor (adică Europei), din fuziunea aspirațiilor – în același timp semiortodoxe și semiprotestante – ale husitismului cu comunismul taboriților și cu puterea aristocrației locale s-ar fi putut elabora, poate, ceva extrem de original și în mod autonom slav, în măsura în care o asemenea conciliere și fuziune a socialismului cu bizantinismul și cu feudalismul nu se verificase niciodată.

Totuși istoria a decis altfel și cehii, intrați înaintea celorlalți slavi în orbita civilizației romano-germanice, au ajuns la o conștiință livrescă a slavismului etnic; tocmai ei care,

inconștient sau din naivitate, au conservat, mai puțin decât toți ceilalți, solida și tangibilă substanță a spiritului slav.

Cehii seamănă cu un bătrân care și-a pierdut toate forțele creatoare, dar nu și curajul și înflăcărea. Cred că ei ar fi creat cu entuziasm ceva propriu, dacă aceasta le-ar fi stat în putință și dacă simpla instruire și studiul principiilor și al calităților slavilor ar fi fost suficiente pentru creație și organizare. Dar din păcate, nu este așa!

Foarte cultul consul austriac Han a transcris, în cursul lungii sale șederi în Epir, multe cântece vechi grecești și albaneze, ba chiar și cele mai recente cântece epice ale epiroților, dar nu le-a creat el! Le compuneau, în schimb (și le compun încă în prospețimea lor naivă), muntenii greci (*palicarii*) și arnăuții, țăranii analfabeți primitivi în fustanele lor grosolane!

Originalitatea creației populare derivă (cum ne arată întreaga istorie) din combinația activă a unor idei conștiente și a unor idei negândite, tâsnite din viața însăși, din necesitate, din pasiuni, din gusturi, din sentimente și chiar din ceea ce, de obicei, numim ignoranță. În acest sens, putem să afirmăm că, până în zilele noastre, cunoașterea și ignoranța au fost factori echivalenți ai dezvoltării istorice. Dezvoltarea, într-adevăr, nu trebuie înțeleasă, în mod superficial (cum cred mulți, din neștiință), ca o simplă instrucție, ci ca un proces complex al vieții populare, un proces în mare măsură inconștient și, până astăzi, neînțeles pe deplin de știința socială.

La cehi, repet, există o puternică conștiință slavă, dar nu întâlnim nici în Boemia, nici în Moravia, bogăția și energia unor vechi sau, dimpotrivă, a unor noi gusturi, opere și obiceiuri pur slave și cehe. Totul este european! Așadar, nu știu dacă există într-adevăr cineva care să-mi poată contesta afirmația că națiunea cehă este un instrument al fabricii germane, actualmente îndreptat de slavi împotriva germanismului.

Dar unde este slavismul în toate acestea?

Să vorbim acum despre bulgari. Bulgarii au fost educați de greci în același sens în care au fost educați cehii de germani. Bulgarii au aceeași credință ca grecii și obiceiuri foarte asemănătoare; concepțiile lor religioase erau, până nu cu mult timp în urmă, absolut identice. În ceea ce privește obiceiurile rurale, credințele și tradițiile populare, există câteva diferențe între aceste două popoare, dar atât de mici (în afara limbii), încât, sub multe aspecte, între un cretan și un epirot, între un grec din Tracia și unul din Calcedonia există o deosebire mai mare de obiceiuri și de mentalități (adică de personalitate) decât între un grec din Tracia și un bulgar din aceeași regiune, sau între un bulgar și un grec macedonean. Această situație este valabilă și pentru populațiile rurale, care se deosebesc între ele într-o măsură mai mare decât cele de la oraș.

Puțin după sosirea mea în Orient, am fost în măsură să deosebesc, după fizionomie, după maniere și după haine (iar mai târziu și după caracter), un grec din Tracia de un epirot sau de un insular. Grecul din Tracia, în comparație cu ceilalți, este timid, prudent și greoi, de obicei nici frumos, nici cu ten închis. Insularul (cretanul, de exemplu), în schimb, este rafinat, frumos, îndrăzneț, orgolios, subtil, dar în același timp cordial; nu numai ca aspect, ci și pentru sentimentele sale, insularul este mult mai romantic decât grecul din Tracia sau din Epir; el este și un adevărat marinar. Albanezul sau epirotul, în general, nu este frumos; el este palid și slab, pasionat și plin de amor propriu, vivace și războinic până la nebunie; romantismul său este doar războinic, latura sentimentală lipsindu-i în totalitate. Cretanul se îndrăgostește, epirotul niciodată. Cântecurile populare din Creta sunt impregnate de erotism, cele epirote sunt întotdeauna severe și războinice. Este o mare diferență!

În schimb, nici chiar după zece ani nu am reușit să recunosc un bulgar din Tracia. Dacă este din vina mea sau din alte cauze, nu aș ști să spun.

În ceea ce privește populația urbană care alcătuiește așa-numita intelectualitate – negustori, artizani, medici, profesori și comercianți – nu există nici o diferență între greci și bulgari. Aceleași obiceiuri, aceleași gusturi, aceleași calități și aceleași defecte. Un puternic și, mai mult sau mai puțin, sever spirit familial; îndepărtarea femeilor din viața socială; o religiozitate care, chiar dacă este sinceră, are un caracter mai mult ritualic decât romantic și care, în general, nu este foarte profundă. De aceea, foarte adesea, această religiozitate este total formală și ipocrită, îndreptată doar spre a susține Biserica națională. Trebuie, de asemenea, remarcat la aceste popoare o mare hărnicie, o răbdare unică, o zgârcenie care adesea se transformă în avariție, o absență aproape totală a spiritului cavaleresc și o înclinație scăzută spre generozitate.

Spiritul demagogic al grecilor și al bulgarilor a fost educat în primul rând de caracterul nefragmentat în clase al Turciei (chiar și Turcia veche era insuficient împărțită în clase, cel puțin în comparație cu realitatea rusească) și de dragostea obsesivă pentru libertate, care se dezvoltă în mod bolnăvicios la popoarele învinse ce nu se amestecă cu cuceritorii lor.

În general, atât la bulgari, cât și la greci, se observă o tendință contemporană către așa-zisul progresism în problemele politice și un spirit foarte conservator în tot ceea ce privește familia. Se poate afirma că, pentru spiritul lor demagogic, în plan politic și statal, grecii și bulgarii se apropie în mare măsură de francezi; iar în ceea ce privește problemele familiale, sunt foarte asemănători popoarelor germanice. Grecii și bulgarii au foarte multe trăsături comune din aceste puncte de vedere și constituie antiteza psihologică totală a caracterului rusesc.

Sub aspect statal, datorită bunului lor simț și spiritului de disciplină, rușii au avut, până acum, multe în comun cu vechiul spirit german, în timp ce în problemele domestice, prin impetuoșitate și corupție, se aseamănă mai curând cu popoarele latine – pe care cea mai mare parte a rușilor continuă să le simpatizeze tocmai pentru aceste motive, în ciuda tuturor sfaturilor și a îndemnurilor oamenilor integri din punct de vedere moral.

Prin urmare, din punct de vedere psihologic, bulgarul este asemănător solidului, greoiului și prevăzătorului german și total diferit de veselul, vivacele, mai coruptul, dar și mai generosul rus; bulgarul a fost educat de greci, deci grecește, și este un produs al muncii grecești (așa cum cehul este un produs al muncii germane), fapt pentru care este împotriva mișcării neogrecești (exact așa cum cehul se opune germanismului). Există și o altă afinitate între cehi și bulgari. Cehii sunt catolici, dar catolicismul nu constituie elementul principal al orientării lor politice, spre deosebire de ceea ce se întâmplă, de exemplu, în cazul polonezilor. Pentru mulți dintre ei, catolicismul păstrează încă forța obiceiurilor din adâncul conștiinței, însă este o forță pur religioasă, fără nici o susținere politică, pentru că, dimpotrivă, este strâns legat de amintiri amare pentru orgoliul național al cehilor, precum execuția lui Hus, bătălia de la Muntele Alb și inumanele măsuri legislative ale împăratului Ferdinand al II-lea, în anii '20 ai secolului al XVII-lea.

În Cehoslovacia, manifestările în onoarea lui Hus, care a fost adversar al catolicismului, au o semnificație politică. Și în cazul noilor bulgari, exact ca în cazul actualilor cehi, religia conștiinței individuale nu coincide întotdeauna cu religia interesului național. Majoritatea bulgarilor nu înțelege încă, din ignoranță, acest adevăr – de altfel prea puțin clar chiar și în mintea conducătorilor săi politici.

Exact așa cum cehii ies din viața medievală sub steagurile anticatolice ale protestantismului și ale husitismului, tot așa bulgarii își încep noua lor istorie cu un conflict nu numai împotriva grecilor, ci și împotriva Bisericii ortodoxe care le-a educat națiunea. Bulgarii se luptă nu numai cu puterea greacă a Patriarhatului de la Constantinopol, ci și cu inviolabilitatea legilor fundamentale ale Bisericii ortodoxe.

Privind această problemă din punct de vedere rusesc, descoperim o diferență între bulgari și cehi, în sensul că mișcarea cehilor în favoarea husitismului îi e proprie, deși foarte puțin, de atât de prețiosul, pentru noi, bizantinism universal, în timp ce acțiunea bulgarilor amenință, dacă nu vom fi atenți, să ne îndepărteze și pe noi, rușii, de bizantinism.

Câteva sărbători populare în amintirea lui Hus și câteva conversiuni la Ortodoxie nu demonstrează, desigur, că cehii înclină către o apropiere generală de Biserica ortodoxă. Nu avem dreptul să credem orbește în realizarea a tot ceea ce ne dorim. Una este să sperăm, altceva să credem. În ciuda acestui fapt, este corect să recunoaștem acestui popor slav, cu o cultură atât de veche, o anumită simpatie, chiar dacă neînsemnată, pentru principiile noastre fundamentale. Nu trebuie, în nici un caz, să disperăm. Dimpotrivă, la bulgari întâlnim un caracter total opus bazelor noastre rusești.

Cel mai înapoiat, ultimul dintre popoarele slave care s-a trezit, este, în acest caz, și cel mai de temut pentru noi, deoarece numai în istoria sa recentă – și nu în cea poloneză, sârbă sau cehă – au ajuns în conflict cele două forțe cu care noi, rușii, am trăit și trăim încă: elementul etnic slav și bizantinismul. Din cauza bulgarilor, ne găsim acum în fața acestui Rubicon.

Pentru a aprecia ce poate prevesti și până unde poate ajunge o națiune într-o anumită perioadă a istoriei sale,

este necesar să luăm în considerare nu moderații, ci extremiștii, în mâinile cărora ajung de obicei popoarele în momentele cele mai decisive. Moderații se împart, în general, în două categorii: cei care resping excesele numai teoretic și cei care le refuză și în practică. Eu cred că șefii moderați ai bulgarilor sunt astfel numai în practică, dar în idealurile lor sunt aproape toți extremiști față de greci și de Patriarhat. Poporul bulgar este simplu (ceea ce nu înseamnă, cum credeau grecii, că este prost, nici, așa cum se crede în Rusia, că este naiv și generos; acest popor este, pur și simplu, puțin dezvoltat). Pe lângă aceasta, poporul bulgar nu este religios în mod pătimaș și curajos. Bulgarii sunt, în realitate, foarte puțin emotivi și, repet, principala lor caracteristică este simplitatea extremă, mai ales în rândul populației rurale.

În ciuda acestui fapt, puțin numeroasa intelectualitate bulgară este iscusită, solidă și destul de unită; ea a fost instruită de greci, de ruși, de europeni și chiar de turci, exact atât cât trebuie pentru a avea succes într-o dispută diplomatică cu caracter naționalist. Este vorba despre o dispută strict juridică, de natură să nu ceară, dacă nu se ajunge la arme, nici o dezvoltare filosofică sau o elevată instruire modernă, nici imaginație, nici, în sfârșit, gusturi și sentimente nobile și eroice.

Așa cum intelectualitatea neogreacă este foarte departe de a ocupa primul loc în lume în ceea ce privește posesiunea acestor calități (cu excepția sentimentului patriotic), tot așa cea bulgară se află, din cauza imaturității sale și a consistenței sale reduse numeric, și mai jos; dar această situație nu-i face cauza mai dificilă, pentru că este o situație care prezintă atât avantaje, cât și dezavantaje. Însăși simplitatea țăranilor este, după părerea mea, un atu pentru cauza bulgară²¹.

Poporul bulgar, simplu și neexperimentat din punct de vedere politic, este totuși mult mai puțin religios de-

cât poporul rus. În Orient toată lumea este de acord cu acest lucru. Intelectualitatea bulgară este însă răbdătoare, vicleană, ambițioasă, prudentă și tenace. Un exemplu: în iarna lui 1871, înțelegând că, grație eforturilor diplomației ruse (mulți dintre moderații bulgari admit ca adevărată această versiune), litigiul dintre Patriarh și bulgari se îndrepta spre concesiile reciproce și știind că Patriarhul ecumenic Anoin avea faima de a fi foarte favorabil bulgarilor sau, cel puțin, favorabil împăcării, conducătorii partidului extremist bulgar – doctorul Ciomakov (probabil un materialist), un anumit poet Slaveikov și câțiva dintre acei bogați și solizi *starsini*²², foarte influenți atât printre greci cât și printre slavii de sud, din cauza absenței unei aristocrații naționale – au organizat un complot și i-au constrâns pe câțiva cunoscuți episcopi bulgari – Ilarion, Naŕapet și alții – să se răzvrătească în mod deschis împotriva Patriarhului ecumenic și să rupă orice legătură cu acesta. În noaptea de 6 ianuarie, au cerut Patriarhului permisiunea de a celebra, în dimineța Epifaniei, o liturghie specific bulgară, ca dovadă a independenței eclesiastice. Prevăzuseră că grecii îl vor împiedica pe Patriarh să permită acest lucru și că, în orice caz, noaptea și în grabă, ar fi fost dificil să ia o hotărâre atât de gravă ca aceea de a acorda o asemenea permisiune unor episcopi îndepărtați anterior de Biserică și supuși politic unor forțe ostile acesteia. Ciomakov și tovarășii săi știau deci că vor fi refuzați, dar pretindeau cu insistență luarea unei decizii, pentru ca în ochii poporului dezinformat toată vina să cadă asupra grecilor: „Grecii nu ne acordă libertatea; de ce suntem vinovați?”.

Cu această pretenție grăbită, Ciomakov și tovarășii săi sperau să-l pună pe Patriarh între Scylla și Charybda. Dacă, împotriva oricărei așteptări, Patriarhul ar fi cedat presiunii, prin aceasta ar fi fost aprobat de Biserică și firmanul²³ sultanului – situația fiind oricum de natură să suscite

noi discordii. Iar dacă Patriarhul ar fi refuzat, atunci ar fi avut loc un *coup d'état* popular, „Dumnezeu vrea acest lucru” și schisma !

După cum se știe, Patriarhul a refuzat. Partidul extremiștilor bulgari doar asta aștepta; aceștia înțelegeau bine multe lucruri și erau conștienți de faptul că nu ar fi reușit să influențeze în mod direct experta diplomatie rusă. Știau, pe de altă parte, până la ce punct se înșelau grecii în a-i considera incapabili să acționeze fără dispoziții din partea rușilor. Știau foarte bine și că grecii i-ar fi considerat pe ruși responsabili de toată întâmplarea.

Extremiștii bulgari prevăzuseră mânia pe care ar fi provocat-o în rândul grecilor acțiunea din 6 ianuarie și ce certuri ar fi apărut, ca urmare a acesteia, între greci și ruși. Agitatorii bulgari prevăzuseră și dificultatea în care s-ar fi găsit sinodul și diplomația rusă și se gândiseră că Turcia ar fi apreciat toate aceste disensiuni.

Ce posibilități au grecii să-și susțină cauza în Rusia ? Numai câțiva negustori și câțiva călugări care adună bani locuiesc ocazional în Rusia și este vorba de persoane puțin populare. În schimb, aici se găsesc numeroși studenți și profesori bulgari, oameni mult mai apropiați, decât rivalii lor greci, de presa rusească, de așa-numita societate gânditoare, de progres, de modă și de femeile Moscovei ! Studenții plâng mânia poporului lor oprimat și suferind, cel mai bun și mai simplu care există în lume. Diversi Zinzifov și Drinov, fără o inteligență specială, dar cu un tact recunoscut, fac publică cauza lor.

Grecii îi declară atunci schismatici pe bulgari și le reproșează rușilor că i-au abandonat. Rușii le răspund cu duritate. Turcii se adresează surâzători când unora, când altora, situație foarte utilă bulgarilor. „Nu avem (ziceau între ei bulgarii) forță suficientă să acționăm în mod direct asupra diplomației și sinodului rusesc; ne vom folosi mai bine de oportunitățile noastre, acționând asupra so-

cietății – naivă, nu prea conștientă și puțin precaută. Iar apoi, această societate va acționa asupra curții, asupra sinodului și asupra diplomației. Când nu ești suficient de puternic, te servești de o pârghie.” Așa gândeau și așa gândesc încă demagogii bulgari; viitorul ne va spune dacă s-au gândit la toate sau dacă succesul lor este doar unul temporar.

Dar demagogii bulgari nu s-au înșelat prea mult, cred eu, și aceasta datorită unei cunoașteri perfecte a situației. În primul rând, erau foarte conștienți de faptul că, actualmente, ideea națională este mult mai la modă decât severitatea sentimentelor religioase. Știau de asemenea că în Rusia orice om, oricât de simplu, va scrie și va înțelege mult mai ușor un articol jurnalistic ce vorbește despre „suferințele seculare ale fraților noștri slavi sub jugul clerului fanariot” decât un articol care, dimpotrivă, dezvoltă următoarea idee: „Dorința bulgarilor de a depinde – oriunde se găesc câteva familii bulgare – nu de cel mai apropiat episcop grec, ci de un episcop bulgar, numai pentru faptul că este bulgar, este prin sine însăși o dorință de schismă și de rupere, o supunere totală a legilor eclesiastice celui mai inventiv fanatism naționalist”.

Această dorință i-ar pune pe bulgari într-o situație specială față de greci, într-o situație comparabilă cu aceea a armenilor, a catolicilor, a protestanților și a vechilor credincioși. La Soluna, Bitolia, Adrianopol și în alte orașe nu pot exista, în același timp, conform legilor creștine antice, doi episcopi ortodocși, dar pot exista unul ortodox și unul armean sau catolic. Ciomakov și tovarășii săi cunosc bine aceste legi; sunt vicleni ca șerpii și nu se sinchisesc deloc de integritatea ortodoxiei. Dacă o apreciază într-o oarecare măsură, este numai pentru că în rândul poporului au găsit această religie și nu alta. A schimba, la lumina soarelui, o religie este dificil; ar putea să apară scindări în

rândul poporului, iar bulgarii nu sunt foarte numeroși: cu totul, cinci milioane.

Și astfel, poporul bulgar, adulat și, în parte, înșelat de capii săi, își începe noua istorie cu un război nu numai împotriva grecilor, ci, printr-o coincidență absolut întâmplătoare, și împotriva Bisericii și a legilor acesteia.

Toate amintirile istorice ale grecilor sunt legate de Ortodoxie. Ca produs istoric, bizantinismul aparține grecului; iar acesta, chiar recunoscând că la crearea inițială a Bisericii au contribuit persoane de diverse neamuri (italieni, spanioli, slavi, oameni originari din Siria, Egipt și Africa), își amintește bine că, în principal, în limba greacă și cu ajutorul civilizației grecești s-a constituit marele și complexul edificiu al dogmei, al ritului și al canoanelor creștine; mai știe că fără această complexitate (care s-a dovedit capabilă să satisfacă exigențele cele mai eterogene) ar fi fost poate imposibil să se unească într-o singură religie și într-un spațiu atât de vast elemente etnice, sociale și intelectuale atât de diferite.

Renașterea succesivă a spiritului grec și revoluția din anii '20 s-au realizat în egală măsură sub semnul Ortodoxiei. Toate acestea îi sunt explicate copilului grec încă din pruncie. *Dia tou Hristou tin pistin tin baghian!* Așa cântă grecul, pentru care creștinismul, credința sfântă în Hristos (*pistis baghia tou Hristou*), nu este o morală ieftină, goală și aridă care urmărește bunăstarea poporului și a așa-zisei umanități. Pentru grec, creștinismul înseamnă Ortodoxie, dogme, canoane și rituri, înțelese ca o unitate indivizibilă. Chiar și grecul necredincios ține foarte mult la aceste lucruri, pe care le știe a fi simboluri ale poporului său.

În schimb, amintirile istorice ale bulgarilor sunt legate, măcar pe jumătate, de lupta împotriva bizantinismului și împotriva grecilor ortodocși. În camera patrioților bulgari este ușor să vezi, alături de icoana sfinților ortodocși Chiril și Metodie, care i-au instruit pe bulgari în scrierea naționa-

lă slavă (doar acest lucru este important pentru un patriot bulgar, nu convertirea poporului la creștinism), pe țarul păgân Krum, căruia îi este adus într-o spadă capul unui țar ortodox grec.

Licurg, episcop al Siriei, vizitând în anul 1873 Muntele Athos, s-a dus și la mănăstirea bulgară Zografu, ai cărei călugări nu voiau să întrerupă relațiile cu Patriarhul și se strecurau foarte abil printre comitetele bulgare și ierarhia Constantinopolului. În ciuda acestui fapt, Licurg a văzut în holul mănăstirii lor portretele episcopilor bulgari îndepărtați de Biserică. La întrebarea: „De ce îi onorați pe acești oameni?”, călugării au răspuns sec: „Aceștia au pentru noi o profundă semnificație națională”.

Aceasta este opoziția istorică existentă între greci și bulgari în ceea ce privește Ortodoxia. Pentru greci, toată istoria măreției lor, a prăbușirii, a suferințelor și a renașterii lor, este legată de amintirile Ortodoxiei și ale bizantinismului. Pentru bulgari, acest lucru este adevărat doar în parte; o altă parte a amintirilor, cea mai recentă, cea mai vie și mai la modă, va fi legată, pentru viitoarea generație, de o educație sceptică, de renașterea națională, realizată ca urmare a conflictului cu Biserica și cu acea autoritate bizantină care constituie, privind cu atenție, aproape singura forță conservatoare solidă din toată Europa orientală și dintr-o parte considerabilă a Asiei.

Observând cu o privire de ansamblu toate aceste popoare secundare și puțin semnificative – atât pe acelea apărute în mod fericit în secolul al XIX-lea, cât și pe acelea care au apărut în zadar – vom vedea că nici unul dintre ele – nici cehii, nici sârbii, nici polonezii, nici grecii, nici unгурii – nu manifestă un sens atât de negativ și de progresist ca acești bulgari primitivi și naivi.

Începuturile oricărei istorii naționale pun întotdeauna o pecete, ce nu poate fi ștearsă, asupra întregii dezvoltări ulterioare a aceluia popor; fiecare element, poate neim-

portant și neevident la început, crește treptat, căpătând, cu trecerea timpului, un aspect tot mai amenințător. Pentru noi, rușii, acest element, această particularitate organică a istoriei neobulgare, este cu atât mai important cu cât bulgarii, dintr-o întâmplătoare și, pentru cea mai mare parte dintre ei, neașteptată întoarcere, au intrat în conflict nu cu o autoritate oarecare, ci tocmai cu autoritatea Bisericii ecumenice, ale cărei legi și al cărui spirit au creat întreaga forță rusească, toată măreția destinului nostru național și statal.

Este lipsit de importanță să stabilim dacă bulgarii au pornit pe acest drum, negativ și ruinător, în mod conștient sau inconștient. Mâna de oameni care îi conduce a declarat în sinea sa, în deplină cunoștință de cauză, iar acum proclamă în mod deschis: „Până când tot poporul nostru – de la Dunăre până la ultimul sat macedonean – nu va fi reunit, noi nu vom ceda nimănui și nu va fi pace. Nimeni nu ne este necesar, cu excepția sultanului! Vom rămâne mereu divizați dacă vom ceda de fiecare dată!”.

Cea mai mare parte a bulgarilor este, în realitate, exaltată și înșelată de aceștia și nu poate nici măcar să-și imagineze consecințele unei desprinderi, atât de nefirești, de Biserica ecumenică. Presupunem, de asemenea, că majoritatea nu este vinovată; dar problema nu constă în libera responsabilitate morală, ci în inconștienta și dificil de corectat tendință politică a vieții sociale. Poporul se supune conducătorilor săi și este, la rândul său, responsabil; în caz contrar, ar fi imposibil să se poarte războaie și să se calmeze revoltele. Aceasta este adevărata problemă!

Iată motivele pentru care, până acum, nu văd în bulgari nimic concret și creativ slav, ci numai o negare care crește odată cu trecerea timpului. Și afirm iar că negația bulgară se referă tocmai la acea autoritate care guvernează, de multe secole, cea mai mare forță a lumii slave: imperiul rus.

Ce s-ar întâmpla cu toți acești slavi docti și liberali, cu toți acești oratori și profesori, cu acești Rieger și Palacki, cu acești Omladin sârbi și doctori bulgari, dacă pe fondul tabloului nu s-ar zări, în enigmatică depărtare, zăpezile rusești, lăncile căzăcești și securea bărbosului mujic ortodox, condus, în mod liniștit și solemn, de țarul nostru semibizantin? Ce s-ar întâmpla, fără această lance și fără această secure, cu toți acești docti și liberali propagatori ai progresului burghez?

Pentru existența slavilor este necesară forța Rusiei. Forța Rusiei este indisolubil legată de bizantinism. Cine prejudiciază bizantinismul, își taie – poate fără să aibă conștiința acestui fapt – craca de sub propriile picioare și de sub temeliiile statului rus. Cine luptă împotriva bizantinismului pune în pericol – indirect și, poate, fără să-și dea seama – întreaga lume slavă. Într-adevăr: ce este lumea slavă în afara unui concept abstract al slavismului? Nimic altceva decât o masă anorganică, ușor fragmentabilă și asimilabilă Europei republicane a viitorului. Însă slavismul abstract trebuie, într-un mod sau altul, să se unească cu bizantinismul. Eu cred că, de fapt, nici nu există un alt principiu care să poată organiza cu fermitate divizatele popoare slave. Ne place sau nu, bun sau rău, acest principiu bizantin constituie singura posibilitate de salvare nu numai pentru Rusia, ci și pentru întreaga lume slavă.

CAPITOLUL IV

CE ESTE SLAVISMUL ?

(continuare)

Am vorbit despre cehi și despre bulgari; mai rămân slovacii, sârbii, polonezii și rușii.

De obicei, din punct de vedere etnografic, slovacii sunt considerați ca aparținând națiunii cehe; însă, din punct de vedere istoric, ei sunt legați de unguri și de destinele regatului ungar. Din punct de vedere cultural, sunt, fără îndoială, atât de pătrunși de obiceiurile și de mentalitățile ungurești, încât pot fi definiți ca *unguri traduși în limba slavă*, exact așa cum cehii, prin toată organizarea lor, sunt *traduși din germană*, iar bulgarii, prin educația lor seculară, sunt *traduși din greacă* în grai slav²⁴.

Acum să vorbim despre sârbi. Nici unul dintre popoarele slave nu este atât de fragmentat, politic și cultural, ca poporul sârb. Bulgarii formează o raia a sultanului și se consideră toți ortodocși; toți, până nu cu mult timp în urmă, au fost educați de greci, în stil grecesc. Polonezii sunt toți catolici și toți fii ai specificei, dar dispărutei civilizații poloneze și ai formei sale statale. Oricât de divizați politic între diverse state, toți aceia care nu s-au germanizat sau rusificat (adică marea majoritate) – magnatul, micul nobil și țăranul – au primit aceeași educație istorică; nobilul și țăranul sunt, poate, diferiți între ei; însă *shlehta*²⁵ care locuiește în Rusia este similară celei din Austria, iar țărani polonezi sunt, toți, pe toată întinderea vechii Polonii, mai mult sau mai puțin similari între ei.

Educația istorică a cehilor este destul de asemănătoare cu cea a moravilor. În ceea ce-i privește pe sârbi²⁶, notăm, mai întâi, că, din punct de vedere politic, sunt împărțiți în patru segmente: 1) regatul independent al Serbiei; 2) Muntenegru; 3) posesiunile turcești (Bosnia, Herțegovina și

vechea Serbie); 4) posesiunile austriece (Slovenia, Croația, Dalmația etc.).

După religie, sârbii sunt ortodocși și musulmani. Sârbii ortodocși au două dinastii conducătoare: una la Cetinje, cealaltă la Belgrad.

Neamul lor este împărțit destul de echilibrat și din punct de vedere geografic: la nord-est de Dunăre, sârbii austrieci; la sud-est, sârbii turci.

Sârbii austrieci sunt împărțiți și de istorie. Din punct de vedere politic, croații aparțin Ungariei (iar acum, cu dualismul, și mai strâns decât înainte), în timp ce slovacii și dalmații se află, cel puțin în plan administrativ, sub puternica influență germană. Educația istorică a croaților este puternic maghiară, chiar dacă, prin rol și caracter, sunt mult mai puțin aristocrați decât poporul maghiar. Dalmații au fost supuși îndelung influenței culturale italiene și se află încă în această situație. Populațiile de frontieră au, în obiceiurile și în organizarea lor, ceva din caracterul căzăcesc. În cadrul lor s-a păstrat până în zilele noastre vechea *obcină* (*zadruga* sârbă).

Din cauza acestui caracter eterogen, absolut disproporționat în raport cu numărul lor, sârbii nu numai că nu au putut elabora noi elemente culturale slave (juridice, religioase, artistice etc.), autonome și caracteristice, ci, în ultimul timp, au început să piardă și acele vechi particularități slave pe care le mai aveau. În loc să devină creatori ai unei culturi neoslave, sârbii apar acum slabi păstrători ai propriilor tradiții. Sârbii nu mai sunt satisfăcuți de vechea lor *skupscina* unicamerală; acum doresc să introducă două camere legislative, după modelul democratic occidental. Haînele și dansurile trecutului sunt total uitate: militarii se îmbracă în stil austriac, iar funcționarii și femeile, după cea mai obișnuită modă europeană.

Ubicini scria deja, cu mult timp în urmă, că, în rândul supușilor slavi din Turcia, asociațiile comunitare rurale

(*zadrugi*) se descompun treptat sub influența individualismului democratic și a eliberării continue a persoanei de toate obstacolele restrictive – situație către care tinde, de la jumătatea secolului al XVIII-lea, întreaga lume europeanizată.

În Austria, comunismul conservator al grănicerilor s-a menținut aproape până în zilele noastre numai în virtutea intereselor guvernului monarhic german. Pe măsură ce Austria înainta pe calea dezagregării universale și a confuziei liberale, și această însemnată comunitate slavă a început să se fărâmițeze în mod iremediabil.

Germanii au fost mult timp – evident că numai în apărarea intereselor lor – cei mai buni conservatori ai caracterelor vechi-slave. Ca și în cazul cehilor, nu voi afirma că trebuie să vedem în aceasta un rău radical. Mă limitez doar la a strânge date care să-mi susțină ideea generală despre faptul că – o, da! – există o lume slavă; dar că slavismul, înțeles ca edificiu cultural autonom, nu mai există sau nu există *deocamdată*. Slavismul sau a pierit pentru totdeauna, dispărând din cauza slăbiciunilor sale și a excesivei sale simplități originare, zdrobit de acțiunile combinate ale catolicismului, bizantinismului, germanismului, maghiarismului, islamismului etc., sau, dimpotrivă, nu și-a spus încă ultimul cuvânt și se ascunde, ca focul sub cenușă, în masa etnică amorfă a lumii slave. În același fel este invizibil ochiului liber embrionul din gălbenușul de ou – cu toate că el există acolo, prezent și activ.

Probabil că și acest lucru este posibil! Dar cine poate ghici astăzi forma specifică a acestei viitoare lumi slave, organizate și în același timp pătrunse de idei proprii și generale?

Până astăzi nu am descoperit aceste idei autonome și, inițial, generale, grație cărora slavii s-ar deosebi în mod evident de celelalte neamuri și lumi culturale. Am descoperit, mai curând, ceva negativ și incert, foarte asemănător

civilizației romano-germanice, însă infinit mai slab și mai sărac. Sunt observații amare și deloc plăcute, dar, din păcate, întemeiate. Noi am descoperit aspirații comune și, în parte, interese și acțiuni comune; dar nu am văzut deloc idei originale și unificatoare care, apărute din sentimentul etnic, să treacă dincolo de el, pentru o organizare mai elevată și mai clară a sa și a restului umanității.

Lumea slavă există și consistența sa numerică este foarte mare. Slavismul însă nu există, sau este încă foarte slab și foarte confuz. S-ar putea obiecta că sentimentul etnic al lumii slave, apropiindu-i cultural și politic pe slavi între ei, poate contribui la elaborarea acestui slavism cultural, a acestui sistem organic de idei originale care să fie dincolo și deasupra intereselor locale, parțiale și personale, și totuși legate profund de aceste interese. Voi răspunde că acest lucru este nu numai posibil, dar și de bun augur; ar fi, într-adevăr, foarte puțin ademenitor să continuăm să fim ceea ce au fost până acum toți slavii, inclusiv rușii și polonezii, adică ceva mediocru și negativ, în totalitate secundar și inferior, spiritual, celorlalți. Există multe exemple care arată că o asemenea negativitate devine adesea premisa unor acțiuni extrem de pozitive în ansamblul lor, tocmai în virtutea absenței unor elemente prea caracteristice și deci rigide. Să dea Dumnezeu!

Problema însă este aceasta: care slavism se va contura deasupra lumii slave? Care anume idei juridice și politice se vor pune în slujba apropierii și a viitoarei unificări a slavilor? Oare aceste idei slave comune vor fi avantajoase pentru statul rus? Îl vor întări ele sau îi vor provoca ruina? Acest edificiu secular, ridicat cu prețul suferințelor, al sângelui și al lacrimilor noastre, va ieși întărit? Sau se va dizolva, aproape fără să lase urme, în palida și fragila confuzie a modernei, incoerentei lumi slave?

Sunt probleme foarte importante care, privite atent, se dovedesc a fi două fețe distincte ale aceleiași realități. Fie

că slavii sunt destinați pentru ceva pozitiv (cu alte cuvinte, creării unei lumi culturale noi și autonome), fie că, dimpotrivă, aceștia nu vor fi altceva decât o parte a civilizației europene, forța le este necesară în ambele cazuri.

Iar forța statală face parte din destinul rușilor. Rușii trebuie să păstreze această forță ca pe un gaj istoric sacru. Nu numai pentru ei înșiși, ci și pentru independența întregii lumi slave. Poate și pentru a salva Europa de lenta anarhie care o devorează. În acest din urmă caz, misiunea noastră ar fi una în slujba întregii umanități.

The first part of the history of the world is the history of the human mind. It is the history of the progress of knowledge, of the growth of civilization, of the development of the human race. It is the history of the human mind in its various stages of development, from the earliest times to the present day. It is the history of the human mind in its various stages of development, from the earliest times to the present day. It is the history of the human mind in its various stages of development, from the earliest times to the present day.

CAPITOLUL V

DIN NOU DESPRE SLAVI

Despre Rusia și Polonia ne putem permite să nu vorbim îndelung: au meditat și scris mulți alții, în ultimul timp, despre antinomiile dintre ele, despre relativa originalitate a organizării lor statale și despre antagonismul lor secular, natural și ineluctabil. Orice rus, chiar dacă la politică nu se pricepe foarte bine, cunoaște această problemă, cel puțin în liniile sale generale.

Dintre toți slavii, doar polonezii și rușii au cunoscut o lungă independență statală, din acest motiv acumulând și conservând mult mai multe elemente proprii și autonome decât celelalte popoare slave. (Mărturisesc încă o dată că acum nu vreau să stabilesc dacă aceste elemente sunt bune sau rele, ci numai să enumăr și să amintesc date reale).

Chiar și numai existența în rândul polonezilor și al rușilor a unei nobilimi naționale este suficientă să-i distingă net de celelalte popoare slave. Nobilimea rusă de serviciu și *șleabta* poloneză nu se aseamănă deloc, nici ca origine, nici ca dezvoltare; în zilele noastre au fost lipsite de aproape toate privilegiile lor. În ciuda acestui fapt, consecințele educației lor istorice diferite vor fi vizibile pentru încă mult timp la descendenții acestor clase nobile.

O aristocrație feudală, asemănătoare cu cea europeană occidentală, nu a existat nici în Polonia, nici în Rusia. Actualmente nici în Polonia, nici în Rusia nu mai există aristocrație, în sensul unei clase puternic privilegiate în raport cu celelalte. Totuși, în ciuda conflictelor și a antinomiilor lor, aceste două popoare au ceva în comun: o educație puternic ierarhică a națiunii, ale cărei urme sunt mult mai slabe la slavii austrieci și total absente în obicei-

iurile slavilor turci. Această afirmație va deveni mai clară în urma câtorva comparații. Clasa nobiliară poloneză, alcătuită din magnați și din *șleahță*, a reprezentat până în prezent întreaga națiune, punându-se întotdeauna în fruntea tuturor activităților patriotice ale poporului polonez. În Rusia, nobilimea a fost întotdeauna mult mai slabă, depinzând de monarhie exact așa cum monarhia poloneză depindea de nobilime. Poporul rus respecta nobilimea numai ca și clasă în serviciul țarului, iar nu pentru ea însăși. Noi suntem obișnuiți să glumim cu frivolitate pe seama funcționarilor administrativi, însă poporul nostru îi privește într-o manieră diferită, cu seriozitate și respect, cu un spirit nicidecum comic, ci mai curând, eroic și tragic. În străinătate, numai vederea uniformei unui funcționar rus îl înveselește profund pe omul nostru din popor. Atât eu cât și mulți alții am trăit această experiență. Însă poporul nostru nu este dispus să se lase condus de nobilime în orice direcție; în problemele religioase, de exemplu, acesta nu ne ascultă tocmai pentru că noi suntem domni, oameni dintr-o altă clasă și de o altă educație. Țăranii ruși nu-l recunoșteau de-al lor pe nefericitul Bazarov, pentru că acesta era nobil, în timp ce bulgarii simpli îl ascultau pe Insarov, întrucât vedeau în el unul de-al lor, un țăran bulgar ca ei, doar mai instruit și mai înțelept. La fel se întâmplă și la sârbi.

Aristocrația cehă nu și-a legat numele de mișcarea populară din vremea noastră, opunându-se Vienei numai când în aceasta au început să predomine tendințele democratice. Caracterul aristocrației cehe este sub toate aspectele mai mult austriac și feudal decât propriu-zis ceh. Conducătorii burghezi ai mișcării neocehe apar toți din rândul poporului.

Slavii de sud trec, în general, cu o ușurință extremă de la simplitatea epică a mentalității și a obiceiurilor lor patriarhale la simplitatea maximă a burgheziei liberale

moderne. Toți aceștia cresc, printre altele, în cea mai obtuză venerație a constituțiilor democratice și liberale.

Slavii austrieci sunt obișnuiți să acționeze fără ajutorul aristocrației, pentru că seniorii lor sunt într-un loc germani, în altul maghiari, iar în altul slavi germanizați sau maghiarizați; sau, precum în Galiția, aristocrația dominantă este alcătuită din polonezi ostili țăranilor ruteni. Sunt obișnuiți, mai ales în afacerile pur slave, să se lase îndrumați de burgheziile lor naționale, de profesori, învățători, medici și, în parte, chiar de preoți, care, în asemenea chestiuni, se deosebesc foarte puțin de laici.

În rândul slavilor supuși imperiului turc, absența unei educații ierarhice este și mai evidentă, deoarece clasa privilegiată era constituită, și încă este, în teritoriile care fac parte din Imperiul Otoman, din musulmani, adică din oameni de o altă credință, care nu s-au unit deloc cu creștinii supuși. Fără îndoială, nivelarea s-a accentuat mult, în comparație cu trecutul, și în Turcia modernă; musulmanilor le-au rămas foarte puține privilegii și chiar și acestea vor dispărea destul de repede. Reformele actuale impuse Turciei nu constau însă în ridicarea creștinilor la nivelul turcilor, prin conferirea unor drepturi care să-i facă egali cu aceștia din urmă, ci în nivelarea dintre foștii privilegiați musulmani și supușii creștini. Aceste reforme transformă antica monarhie descentralizată și aristocratică, în care toți turcii, egali între ei, erau superiori creștinilor (care erau supuși acestora și inferiori din punct de vedere juridic), într-o monarhie centralizată și egalitaristă; din Persia lui Cyrus și Xerxes, bogată în satrapii multiforme, la plata Franței a descendenților lui Napoleon ! Acesta este idealul actual al Turciei, ideal către care tinde împotriva voinței ei, constrânsă fiind de presiunea circumstanțelor externe.

În orice caz, în trecutul și în prezentul slavilor turci nu există (și, în mod verosimil, nu va exista nici în viitor) nici o amintire, urmă sau supoziție a unei educații ierarhice și

monarhice, chiar mai puțin decât la slavii austrieci. În Bulgaria domină doctorii, negustorii, profesorii și avocații educați la Paris. Însși episcopii bulgari sunt în mâinile acestei burghezii, de origine în parte citadină și în parte rurală, care exploatează, cum s-a spus, întreaga încredere a poporului. Acești doctori și acești negustori nu au suferit, în mod sigur, sub aspect personal din cauza despotismului episcopilor greci, însă ei acționează din motive patriotice și naționaliste. Dar aceste idei patriotice, fanatismul lor național, dorința de a juca un rol în cadrul imperiului și în Europa și, poate, în istoria mondială, au ajuns să coincidă perfect cu resentimentul, justificabil, nutrit de pătura de jos a bulgarilor față de vechea ierarhie greacă ce trata poporul cu severitate²⁸, după obiceiul timpului.

Timp de 15-20 de ani, doctorii, profesorii și negustorii bulgari au asmuțit zilnic, fără întrerupere, poporul împotriva grecilor; toată noua generație a crescut cu acest sentiment exagerat în mod artificial. Poporul, trezindu-se, s-a obișnuit să creadă că poate vedea fără greci; iar noul cler bulgar, ales și condus de către burghezie, s-a dovedit, sub unele aspecte, mai bun decât cel grec. Mai bun, desigur, nu din cauza unei educații morale superioare sau a existenței unor caracteristici psihologice slave, în mod particular bune și cordiale. Nu, nu pentru asta. În ochii unui observator neutru și onest, educația morală a grecilor și a bulgarilor apare identică (însă trebuie să le recunoaștem grecilor un mai mare romantism și o căldură umană mai intensă). Din punct de vedere psihologic, nu trebuie în nici un caz să ne imaginăm că încăpățânatul, solidul și vicleanul bulgar este similar cordialului și imprudentului țaran rus. Între aceste două tipuri umane există o asemănare tot atât de mică precum între un italian din sud și un german din nord, între un poet și un mecanic, între Lord Byron și Adam Smith.

Clerul bulgar s-a comportat și se comportă față de popor, în ansamblu, mai bine decât a făcut-o clerul grec, doar pentru că aparține acestui popor, în afara căruia nu are nici un punct de sprijin. Dincolo de popor, clerul rus poate conta pe sprijinul unui guvern puternic. Clerul grec din Turcia este, poate, mai liber decât al nostru în ceea ce privește influențele administrative, dar mult mai puțin în ceea ce privește atracțiile și pasiunile demagogiei și acele greșeli pripite și ireparabile către care sunt atât de înclinare, mai ales în zilele noastre, acele mulțimi care se consideră pregătite și inteligente.

Clerul grec este deprins de mult timp cu puterea și, pe lângă aceasta, păstrează tradițiile vechi și constante ale Bisericii ecumenice, pe care le respectă cu scrupulozitate; el poate, chiar dacă numai în cazuri particulare, să găsească sprijin oficial în guvernul de la Atena sau în cel turcesc, tocmai în virtutea organizării sale vechi și recunoscute.

Noul cler bulgar, neavând în spate un guvern ortodox puternic și începându-și existența tocmai cu o revoltă împotriva tradițiilor, se află în totalitate în mâinile poporului. Din cauza acestei dependențe de voința populară, clerul bulgar se comportă față de mulțime nu în sens absolut mai bine, ci numai în manieră mai avantajoasă ei, mai liberală și mai convenabilă față de țaran și de ambițiosul arhonte bulgar, decât ar permite ierarhia greacă negată de națiunea bulgară. Dacă acest lucru este bun sau rău, este ușor să judecăm din aceste exemple. Burghezia bulgară îi poate face pe episcopii săi să-i trateze pe țarani mai binevoitor decât ar face-o cei greci. Acest lucru este, poate, un bine. Dar aceeași burghezie bulgară i-a constrâns pe episcopii săi să celebreze liturghia din 6 ianuarie și să se răzvrătească, contrar tuturor legilor apostolice fundamentale ale Bisericii, împotriva Patriarhului ecumenic. Iar acest lucru este sigur rău.

Făcând aceste observații, aș vrea să explic tuturor că, deși nu s-a constituit încă într-un stat independent și nici

într-o regiune cu o autonomie specială, granițele politice și sociale ale națiunii bulgare sunt, încă de pe acum, foarte vizibile. Fizionomia sa este democratică până la exces, iar prin idei și obiceiuri tinde, în mod intens și conștient, către emanciparea burgheză. Dacă sultanul s-ar decide să accepte dualismul râvnit de bulgarii cei mai extremiști și s-ar declara pe lângă sultan turc și *țar bulgar*, întreaga regiune, de la munții meridionali până la Dunăre, s-ar organiza ușor și cu rapiditate, stabilindu-și un consiliu director oarecare, de origine și de caracter burghez și radical democratic. Așa cum se întâmplă astăzi în Elveția și în Statele Unite, în acest caz nu ar rămâne nimic și nimeni în afara poporului, în afară de supremația teoretică a sultanului, destul de utilă împotriva dușmanilor externi. „Această soluție ar evita o dinastie străină; iar pentru că republica este cea mai bună formă de guvernământ, aceea către care tinde întreaga Europă civilizată, o dependență scurtă și amicală față de sultan ar fi pentru noi mai bună decât oricare altă soluție; cu timpul, poporul ar putea fi chiar instruit să se bată pentru sultan. De altfel, noi și turcii avem aproape același sânge, deci acest lucru nu ar reprezenta o mare nenorocire. Și cine se va mai gândi la religie peste 10-20 de ani? Religia este o moștenire a ignoranței și va fi suficient să instruiam poporul ca să-și dea seama de aceasta. Sub protecția inofensivului stindard turcesc, națiunea se va maturiza până la republică și va deveni cea mai evoluată și mai modernă națiune a Orientului ortodox.”

Iată ce gândesc, bineînțeles că nu toți, dar, în mod sigur, cei mai îndrăzneți și mai energici dintre bulgari. Este probabil ca și studenții bulgari care frecventează școlile rusești să împărtășească asemenea idei, deși este necesar să distingem ceea ce afirmă bulgarii în Rusia și față de ruși de ceea ce spun și fac în Turcia. Cu privire la Turcia vom adăuga că, deși în ultimul timp circumstanțele poli-

ticii externe și interne i-au fost destul de favorabile, în realitate ea este extrem de divizată și de slabă. Considerăm că, împotriva oricărei așteptări, dominația turcă în Europa va cădea mai repede decât se așteaptă și se doarește, și presupunem că statele vecine nu vor permite bulgarilor să se constituie într-o republică. În acest caz, ei ar dori o monarhie absolut liberală și dotată cu o putere exclusiv nominală. Aceasta este fizionomia lor politică.

Sârbii sunt, indiscutabil și fără excepție, democrați. În cazul lor, trecerea de la patriarhalitatea epică la cel mai meschin utilitarism burghez are loc cu foarte mare ușurință. În rândul sârbilor, soldații și funcționarii ocupă o poziție superioară a celor a negustorilor, însă fără să constituie o clasă aristocratică aptă să-și educe membrii în spiritul unor idealuri și responsabilități bine definite; sunt, într-adevăr, recrutați la întâmplare și printre ei se găsesc oameni de toate categoriile. Soldatul sau funcționarul de ieri ar putea să fie mâine un simplu cetățean, membru al opoziției sau agitator politic. În Serbia, funcționarii guvernamentali au exact aceeași educație ca și intelectualitatea. Sincer, nu văd absolut nici o premisă pentru constituirea, într-o astfel de țară, a unei monarhii absolute.

Sârbii au fost incapabili să suporte până și puterea autocratică, dar patriarhală, cu care voia să-i conducă eliberatorul și eroul lor național, bătrânul Milos! Legați încă de o viață patriarhală în cel mai înalt grad, sârbii doreau imediat constituția și s-au răzvrătit împotriva acestei puteri. Istoria ne arată că revoltele care l-au răsturnat pe Milos, pentru a-l pune pe tron pe Aleksandr Karageorghevic, care, la rândul său, a fost răsturnat în favoarea dinastiei Obrenovic, au fost revolte de palat și cu caracter administrativ; deci era vorba de o luptă pentru putere și supremație între facțiunile administrative.

Repet, la sârbi nu există premise pentru o monarhie puternică, nici ceva asemănător unei aristocrații naționale.

Fiecare sârb este nobil, se afirmă cu orgoliu în Serbia; și acest sentiment al demnității individuale este răspândit în rândul întregului popor. În provinciile turcești locuite de sârbi a existat, până nu cu mult timp în urmă, o nobilime locală musulmană, dar de sânge slav; această clasă era însă nesemnificativă numeric și, pe de altă parte, circumstanțele împing Turcia, mereu mai mult, către nivelarea generală a drepturilor; acești bei bosniaci, care acum încep să fie mai conștienți decât în trecut de originea lor slavă, sunt destinați să cadă foarte repede în cea mai completă neputință, din cauza ciocnirii interne dintre influențele opuse ale spiritului național (slav) și ale celui religios (islamic) în conștiința și în interesele lor. În orice caz, acest element nobiliar, constituit din musulmani de origine slavă, nu a avut niciodată o mare importanță.

Muntenegru are, pentru slavi, o semnificație strategică importantă în cazul unor conflicte cu Turcia sau cu Austria; însă din punct de vedere politic este atât de mic, de simplu și de patriarhal, încât am putea chiar să nu vorbim despre el. În acest teritoriu, elementul aristocratic și educația legată de acesta lipsește în totalitate; puterea principelui este foarte limitată. Muntenegrenii sunt obișnuiți să trăiască într-o situație arbitrară, care se transformă cu ușurință într-o autoconducere democratică. Războinicul muntean a devenit un burghez calculat, iar vechii *iu-naki* și *palicari*²⁹ s-au transformat, fără să-și dea seama, în demagogi burghezi. Cuibul de vultur al muntenegreanului se poate transforma ușor într-un fel de Graubinden sau de Zürich slav.

Am observat deci următoarele: 1) nici cehii, nici croații și dalmatii, nici rușii din Galiția, nici sârbii ortodocși, nici bulgarii, nici muntenegrenii nu au, actualmente, o clasă națională privilegiată puternică; 2) în rândul lor lipsesc, aproape în totalitate, tradițiile aristocratice puternice și educația ierarhică a națiunii, legată de acestea; 3) slavii aus-

trיעי sunt conduși în toate problemele, dar mai ales în cele propriu-zis slave, de burghezia națională, de negustori, doctori, profesori, scriitori și așa mai departe; marile familii ale aristocrației cehe nu și-au unit numele și interesele, la fel ca magnații Poloniei, cu cauza opoziției naționale; opoziția nobilimii cehe are un scop feudal; slovacii s-au amestecat cu ungurii, de care este dificil să-i deosebești chiar și spiritual, în afara unui caracter mai accentuat democratic decât cel prezent, de obicei, în elementul maghiar; aristocrația care îi domină pe rușii din Galiția este alcătuită din polonezi ostili; 4) la slavii turci, urmele principiului aristocratic și ale unei educații sociale ierarhice sunt încă mai slabe decât la cei supuși Austriei; în Turcia, toți creștinii – și grecii, și slavii –, trec, în general, cu o ușurință extremă de la viața patriarhală la cea burgheză și liberală, transformându-se rapid din eroi homerici în personaje ale lui Thackeray, Paul de Kock sau Gogol; 5) în general, se poate afirma că nici croații, nici sârbii, nici bulgarii nu au în caracterul lor consolidată experiența statală care este rezultatul existenței unei monarhii naționale solide și străvechi; toți acești slavi, chiar dacă nu au încă parlament, sunt însă foarte obișnuiți cu diplomația parlamentară, cu jocul manifestațiilor și așa mai departe; în sângele tuturor acestor popoare au pătruns profund prejudecățile și deprinderile așa-numitei libertăți și ale așa-numitei egalități.

Se poate încheia afirmând că, în ciuda diversității istoriei lor trecute, în ciuda contradicției confuze dintre interesele lor, în ciuda fragmentării lor politice și religioase, în ciuda, în sfârșit, a însemnatei, chiar dacă ineficientei, diversități a legilor și a obiceiurilor care caracterizează viața lor în Austria și în Turcia (inclusiv, pentru dimensiunea lor redusă, și principatele independente ale Serbiei și Muntenegrului), toți slavii sud-occidentali sunt, fără excepție, democrați și constituționali. Ceea ce îi unește pe

toți acești slavi, dincolo de aparenta și palida lor varietate, este înclinația spre libertate și egalitate – idealuri de origine mai mult franceză sau americană decât engleză, dar, în mod cert, nebizantine.

Pe slavi îi pot divide multe lucruri:

Religia: catolicismul, ortodoxia, islamul în Bosnia și, dacă va continua, și schisma bulgară.

Geografia și interesele comerciale și economice care derivă din aceasta: pe slavii supuși Austriei, de exemplu, îi avantajează exportul liber al produselor austriece fabricate manual în Turcia, care este, în schimb, combătut de slavii rezidenți în Imperiul Otoman; aceștia doresc un sistem protecționist, care să întărească și să dezvolte industria locală.

Unele moșteniri istorice și militare ale trecutului: în rândul sârbilor, de exemplu, ostilitatea populară se concentrează exclusiv împotriva germanilor și a turcilor, în timp ce nu au nimic împotriva grecilor, despre care este, în schimb, imposibil să discuți, în mod liniștit, cu bulgarii; sârbii ortodocși din Turcia îi privesc pe germani (austrieci) ca pe cei mai periculoși dintre dușmani, în timp ce sârbii catolici (dalmații și croații) sunt obișnuiți să lupte sub steagurile guvernului austriac.

Interesele de supremație din interiorul etniei slave: bulgarii, de exemplu, servindu-se de condiția lor de supuși turci, se străduiesc să bulgarizeze Vechea Serbie (provincie turcă situată la sud de Regatul independent) prin intermediul clerului și al profesorilor proprii. Sârbii din Regat vor să-i apere pe conaționali lor, care trăiesc în această regiune turcă, de bulgari, dar sunt dezavantajați, deoarece bulgarii, în calitate de supuși turci, sunt favorizați de guvernul turc. Sârbilor nu poate să le placă nici rapida maturizare politică a poporului bulgar.

În articolul meu *Panslavizm i Greki*, m-am străduit să demonstrez că menținerea Turciei poate fi avantajoasă

atât pentru extremiștii greci, cât și pentru cei bulgari. Într-adevăr, ultimii vor să continue să se întărească sub protecția puterii inofensive a turcilor, în timp ce primii ar vrea să se unească cu turcii pentru a rezista în Bosfor panslavismului.

Situația sârbilor este diferită. Nu au, într-adevăr, disensiuni religioase cu grecii și le-ar fi foarte ușor să-i nimească pe bulgarii încă și astăzi lipsiți de armate, de bani și de miniștri experți. Turcii și Turcia le sunt de mai mică necesitate sârbilor decât bulgarilor și grecilor. Este de înțeles că extremistul grec și cel bulgar, ambii din motive practice, adică pentru păstrarea respectivelor naționalități, pot să considere utilă supraviețuirea puterii turcești. Dar impetuosul extremist sârb se abține să atace Turcia: din prudență, ca urmare a unor considerațiuni mai mult de ordin militar decât politic³⁰.

Nu păstrarea naționalității, ci conștiința propriei slăbiciuni militare o reține pe Serbia de la un război prematur cu Turcia. Serbia visează să devină un fel de Piemont slav, atât pentru slavii austrieci, cât și pentru cei turci. În realitate, situația Serbiei este similară sub multe aspecte cu aceea a vechiului Piemont. Dimensiunile teritoriale mici înseamnă foarte puțin doar prin ele însele; și Roma era mică, la fel Brandenburgul și principatul Moscovei. Este însă suficientă o evoluție favorabilă a circumstanțelor, o combinație norocoasă a forțelor politice și lucrurile se schimbă. Din punctul de vedere al interesului politic sârb, una din aceste circumstanțe s-ar putea recunoaște în slăbiciunea militară și în nepregătirea statală a națiunii bulgare, atât de asemănătoare, atât de ușor de înghițit și atât de splendid situate între Bosfor și gurile Dunării. Bulgarii înțeleg toate acestea și nu au încredere în sârbi, exact cum nu au încredere nici în noi, rușii; și asta în ciuda confirmatului dezinteres al politicii noastre în Orient³¹.

Și în rândul slavilor austrieci găsim multe interese contradictorii.

Sârbii ortodocși au două dinastii naționale: cea sârbă din Belgrad și cea muntenegreană. Și chiar dacă în rândul lor nu se observă obișnuința conștientă a subordonării necondiționate față de dinastia națională, vizibilă în Rusia, în Turcia și, până cu puțin timp în urmă, în Prusia, există totuși fără îndoială, respectul și loialitatea față de aceste dinastii. Este deci greu de prevăzut care dintre aceste două dinastii, cea a familiei Obrenovic sau cea a familiei Njegos, va fi sacrificată de sârbii ortodocși și independenți de dincolo de Dunăre. Pare că până și sentimentele de fidelitate și monarhice, care unifică pretutindeni popoarele, contribuie la divizarea slavilor de sud.

Am terminat, astfel, de enumerat elementele și factorii istorici principali care pot împiedica unirea slavilor de sud – toți înrudiți, din punct de vedere etnic, cu noi, ruși. Am văzut că la ei fiecare lucru este diferit, contradictoriu și, adesea, ostil; totul pare să-i dividă: religia, ambițiile naționale, legatele testamentare ale vechilor gloriei, amintirea servituții trecute, interesele economice. Până și sentimentele monarhice sunt adresate de unii principilor muntenegreni, de alții, urmașilor lui Milos. Unii visează coroana lui Viaceslav și a lui Gheorghe Podebrady; alții dedică acest sentiment – cu o mai mare răceală decât în trecut, este adevărat – casei de Habsburg; iar alții doresc nici mai mult nici mai puțin decât păstrarea temporară a puterii turcești.

Ce au în comun aceste popoare în afară de neam și de limbile înrudite? Deja nimic, în afara unei organizări sociale extrem de democratice și a unei înclinații foarte semnificative către diplomația constituțională, către agitațiile artificiale, către demonstrațiile legale și către tot ceea ce derivă actualmente din combinarea iubirii britanice pentru libertatea individuală și corporativă cu inex-

presiva egalitate în drepturi afirmată, în primul rând spre propria ruină, de Franța revoluționară.

Multe lucruri pot să-i dividă pe slavii de sud; dar să-i pună de acord și să-i unească, fără intervenția Rusiei, va putea doar *ceva* care să fie dincolo de ortodoxie și de bizantinism, de sârbism, de catolicism, de toate amintirile despre Gheorghe Podebrady, despre Krum, despre Liubușa și despre Marko Kravevic, în sfârșit, dincolo de speranțele extremiștilor bulgari. Dincolo de toate acestea se poate găsi doar *ceva* extrem de democratic, nediferențiat și negativ, constituțional, nu după modelul englez, ci după cel iacobin, *ceva* ce ar putea conduce la o republică federativă.

Dacă, drept urmare a descompunerii Austriei și a expulzării turcilor din Bosfor, s-ar constitui o asemenea republică, aceasta nu ar avea la bază ideile care au dat naștere Statelor Unite ale Americii, ci alte idei, chiar mai rele, din punctul de vedere conservator³².

Oamenii care, fugiți din bătrâna Anglie, au pus bazele Statelor Unite erau toți indivizi extrem de religioși, care nu au vrut să renunțe la credința lor personală, fierbinte; de aceea au refuzat să se supună bisericii episcopale de stat; nu din indiferentism progresist, ci din cauza unei mult mai intense religiozități. Catolici, puritani și quakeri se înțeleg între ei nu din toleranță, ci din necesitate. Aceasta a fost cauza pentru care statul creat, pentru a-i pune de acord pe toți acești extremiști religioși, și-a găsit centrul de gravitație în afara religiei. A fost o toleranță impusă de circumstanțe, iar nu un indiferentism religios.

Dacă și popoarele slave ar reuși să dea viață unei confederații de acest tip, este sigur că nu ar introduce în aceasta elevatele sentimente religioase care, în vastitatea Lumii Noi, îi animau pe primii coloniști europeni ai Americii de Nord, ci ar intra în această nouă unitate statală în condiții profund diferite. Acolo, în America, pentru a trăi în armonie, era necesar ca oamenii să-și amintească de

persecuțiile recent suferite din cauza credinței individuale. Aici, în Austria și în Turcia, nimeni nu mai persecută nici catolicismul cehilor și al croaților, nici ortodoxia sârbilor și a bulgarilor. În ultimul timp, până și funcționarii turci au început să studieze problemele noastre religioase, într-atât încât să le adreseze bulgarilor obiecții întemeiate de fiecare dată când aceștia depășesc măsura. Uneori, pentru a salvarda liniștea imperiului, turcii sunt constrânși să devină apărători ai Ortodoxiei împotriva manivelor agitatorilor slavi.

Nici persecuțiile religioase, nici suferințele comune nu îi pot uni într-o confederație democratică pe actualii slavi de sud, ci numai o conștiință etnică comună, lipsită însă de orice conținut organizatoric pozitiv și nefondată pe un complex de idei, în principal, slave. În vremea noastră, oamenii sunt de acord numai în ceea ce-i privește pe diverșii Moleschott, Darwin și Büchner. Progresiștii, care cunosc foarte bine realitatea, dar sunt constrânși să se arate îngăduitori față de poftele mulțimii, pot, pentru edificarea acelor compatrioți ai lor care cred încă într-o biserică sau alta, să-și impună să se prefacă, să meargă la liturghie, să se împărtășească, să laude vremurile trecute și chiar, dar rar și cu dificultate, să respecte postul mare. Așa se comportă mulți oameni influenți din Orient, atât greci cât și slavi. Există unii care, în prima săptămână a postului mare și în aceea a patimilor, mănâncă, pentru copii și pentru servitori, după regulile postului, pentru a intra apoi pe ascuns în restaurant, unde își umplu cu carne stomacurile lor iluminate și progresiste de negustori, profesori și medici.

Ceva asemănător trebuie să facă și catolicii, pentru că poporul este simplu și are nevoie de aceste lucruri. Nu cred însă că este necesar ca această ipocrizie să continue și în vremea noastră, care „se bucură de rapiditatea comunicațiilor, de beneficiile publicității și ale instruirii

populare și care aspiră la idealul nobil și elevat al egalității complete între toți oamenii și toate popoarele!"

Vai! Poezia patriarhală și homerică a Orientului ortodox se află într-un proces rapid de dispariție... *Iunakii* și *palicarii* și-au jucat rolul și nu mai sunt briganzii ignoranți de altădată. Obcinile creștine nu mai sunt conduse în mod patriarhal de neînfricatul haiduc Kara-Gheorghe, nici de înțeleptul și fermul Milos, nici de eroii inculți Kanaris și Bozaris, nici măcar de acei mitropoliți muntenegreni care au fost capabili să se opună turcilor și francezilor. Actualul Orient creștin este deja dominat de *épiciers* sceptici sau chiar ateii, pentru care religia compatrioților lor din clasele inferioare este doar un util instrument de agitație, un instrument al fanatismului lor naționalist.

Acesta este adevărul și nu înțeleg deloc ce drept avem noi, rușii, principalii apărători ai Ortodoxiei în lume, să ne ascundem unul altuia acest adevăr și să încercăm, în mod artificial, să-l uităm!

Acum douăzeci de ani puteam încă să sperăm că componentele etice ale popoarelor slave i-ar fi absorbit pe progresiști; dar de acum înainte este imposibil să ne mai amăgim. Ideile cosmopolite, negative și distructive, întrupate într-o burghezie educată aproximativ în stil european, conduc toate aceste popoare înrudite cu noi, într-o primă etapă, la independența politică; dar mai târziu, atunci când toate elementele care împiedică deocamdată cosmopolitismul își vor fi pierdut strălucirea, ce se va întâmpla? Repet, ideea pur națională nu are prin sine nimic organizator și creator; nu este altceva decât o deghizare parțială a ideilor cosmopolite de egalitate universală și de bunăstare sterilă. Egalitatea claselor, a indivizilor, egalitatea (adică uniformitatea) regiunilor și a popoarelor, anularea tuturor limitelor, atacarea furtunoasă sau pașnică și minarea tuturor autorităților, a religiei, a puterii claselor care împiedică această egalitate – toate acestea nu sunt

decât o singură idee, fie că se exprimă prin vastele și înșelătoare pretenții ale demagogiei pariziene, fie că se revelează în aspirațiile locale ale vreunui popor ne semnificativ, ce vrea să obțină drepturi statale egale cu acelea ale altor națiuni.

Pentru noi, rușii, cunoașterea acestor date este foarte importantă. Fie că ne abandonăm curentului, fie, dimpotrivă, că dorim cu gelozie, nerăbdare și fanatism să păstrăm trecutul și să-l unim organic cu tot ceea ce este în mod creator nou, pentru îndeplinirea misiunii noastre în lume, misiune nouă înșine încă neclară – în fiecare caz noi trebuie să știm și să înțelegem ce sunt realmente acești slavi pe care îi avem în față. Vrem, conform idealului nihilistilor noștri, să ne aflăm misiunea într-un rol progresist și distrugător, să depășim totul și pe toți în cadrul celui mai ignorant cosmopolitism, sau preferăm să servim cu maturitate ideile organizatoare și instructive care se situează în afara satisfacției noastre personale, ideile obiective de Stat și de Biserică, de Bine concret și de Poezie? Și când va sosi, în sfârșit, ora mare și decisivă al cărei sens îl înțelegem cu toții, vom prefera atunci să ne punem forța și integritatea noastră specială în serviciul celor mai bune și mai nobile principii ale vieții europene, în serviciul acelei Europe mari și străvechi față de care suntem atât de datori și pe care am putea, în sfârșit, să o răsplătim cu bine, păstrându-ne forța intactă? În ambele cazuri este necesar să înțelegem bine ceea ce ne înconjoară.

Nu trebuie să-i mințim pe slavi, nici să ne adresăm lor cu un surâs etern de simpatie, nu! Trebuie, dimpotrivă, să-i instruiem; să-i instruiem, dacă vom reuși, cum se instruiesc oamenii care, în ciuda progresismului lor și a instruirii însemnate a unora dintre ei, sunt înapoiți ca dezvoltare spirituală. Instruirea în sine nu înseamnă deocamdată salvare; uneori este chiar premisă a îndobitocirii.

Dar, mai ales, nu trebuie să înșelăm societatea rusă, lăsând-o într-o plăcută ignoranță, cu scopul de a urma o politică falsă și greșită.

The first amendment to the Constitution of the United States is the Bill of Rights. It was adopted in 1791 and is one of the most important parts of the Constitution. It guarantees the rights of the people and limits the power of the government.

The first amendment to the Constitution of the United States is the Bill of Rights. It was adopted in 1791 and is one of the most important parts of the Constitution. It guarantees the rights of the people and limits the power of the government. The first amendment specifically states that Congress shall make no law respecting an establishment of religion, or prohibiting the free exercise thereof; or abridging the freedom of speech, or of the press; or the right of the people peaceably to assemble, and to petition the Government for a redress of grievances.

The first amendment to the Constitution of the United States is the Bill of Rights. It was adopted in 1791 and is one of the most important parts of the Constitution. It guarantees the rights of the people and limits the power of the government. The first amendment specifically states that Congress shall make no law respecting an establishment of religion, or prohibiting the free exercise thereof; or abridging the freedom of speech, or of the press; or the right of the people peaceably to assemble, and to petition the Government for a redress of grievances.

CE ESTE PROCESUL DE DEZVOLTARE?

Acum este necesar să-i abandonez pe slavi și bizantinismul nostru rusesc și să mă îndepărtez mult de obiectivul principal. Voi încerca, pe cât îmi va sta în putință, să fiu scurt.

Mă întreb mai întâi ce înseamnă cu exactitate cuvântul *dezvoltare*, cuvânt folosit – și nu întâmplător – fără încetare în zilele noastre. În această privință, inteligența umană este pe calea cea bună: aplică, într-adevăr, cu multă fidelitate, la viața psihică și la viața istorică a individului și a societății, o idee elaborată de științele naturale. Se spune neîncetat: *dezvoltarea intelectuală, popor în curs de dezvoltare, om dezvoltat, dezvoltarea instruirii, legile dezvoltării istorice, dezvoltarea ulterioară a instituțiilor* etc.

Toate acestea sunt foarte frumoase, dar conduc adesea la echivocuri. O analiză atentă dezvăluie, într-adevăr, că termenul *dezvoltare* este folosit frecvent pentru a exprima procese și situații complet eterogene. De exemplu, expresia *om dezvoltat* se folosește frecvent cu sensul de *om cult, instruit și rafinat*. În realitate însă, conceptul de *om cult*, care s-a format și dezvoltat în mod original, nu coincide cu exactitate cu acela de *om instruit*. Faust al lui Goethe este un om dezvoltat, în timp ce Wagner al său este instruit, dar total nedezvoltat.

Un alt exemplu. După părerea mea, expresia *dezvoltarea instruirii populare* este absolut improprie. Ar trebui, dimpotrivă, să se vorbească despre *răspândirea instruirii*. Răspândirea instruirii, răspândirea beției, răspândirea holerei, răspândirea bunei purtări, a sobrietății, a prudenței, răspândirea căii ferate și așa mai departe. Toate aceste fenomene nu sunt altceva decât răs-

pândirea a ceva simplu, comun și univoc. În schimb, ideea de *dezvoltare* corespunde – în științele naturale, din care a fost preluată pentru a fi transplantată în sfera istorică – unui proces extrem de complex care, destul de des, este total opus și chiar ostil celui de *răspândire*.

Cercetând de aproape fenomenele vieții organice, din investigarea căreia a fost extrasă această idee de dezvoltare, se poate observa că procesul de dezvoltare nu este altceva decât ascensiunea gradată de la treapta cea mai simplă la cea mai complexă, o individualizare și o izolare gradată față de lumea înconjurătoare și de organismele similare și înrudite, de toate fenomenele similare și înrudite. Un marș gradat de la sterilitate și simplitate la originalitate și complexitate. O creștere progresivă a complexității părților componente, o creștere a bogăției interioare și, în același timp, o întărire progresivă a unității.

Se poate afirma că gradul cel mai înalt de dezvoltare, nu numai în cazul corpurilor organice, ci și în cazul tuturor fenomenelor lumii organice, constă în gradul cel mai înalt de complexitate, aceasta din urmă fiind unificată de o unitate internă despotică.

Însăși creșterea ierbii, a copacului și a animalului este o creștere a complexității, chiar dacă spunând creștere privilegiam, de obicei, aspectul cantitativ față de cel calitativ, schimbarea dimensiunilor fiind mai evidentă decât cea a formei. În realitate, ca urmare a creșterii, conținutul devine, calitativ, mai complex. Iarba, de exemplu, o dată crescută, nu dă nici flori, nici fructe, dar s-a înălțat, a crescut; și, pentru că și-a multiplicat cantitatea celulelor și a fibrelor, avem dreptul să afirmăm că iarba a devenit mai complexă, chiar dacă nu am observat, nici cu ochiul liber, nici la analiza microscopică, o creștere a complexității și o schimbare morfologică. Un studiu mai atent arată că în procesul de dezvoltare există întotdeauna o schimbare continuă a formei, atât în componente (în mărime,

de exemplu, sau în aspectul fibrelor și al celulelor), cât și în ansamblu (în tabloul general al organismului apar trășături anterior absente).

La fel se întâmplă în dezvoltarea corpurilor animale, în dezvoltarea organismului uman și chiar în dezvoltarea spiritului și a caracterului uman. Cum am spus deja, nu numai organismele întregi, ci toate procesele organice și toate părțile organismelor și, în definitiv, toate fenomenele organice sunt supuse acestei legi. Să luăm ca exemplu tabloul câtorva maladii³³.

Pneumonia, de exemplu, începe, în cea mai mare parte a cazurilor, într-o manieră atât de simplă, încât la început este dificil să o deosebim de o răceală obișnuită, de bronșită, de pleurită sau de o altă sumă de alte maladii, unele periculoase, altele nesemnificative. Stare proastă generală, febră, dureri în piept și șold, tuse. Dacă, în această perioadă a bolii, omul ar muri din vreun alt motiv (dacă, să presupunem, ar fi împușcat), plămânii săi s-ar deosebi foarte puțin de unii perfect sănătoși. Într-adevăr, boala nu este încă nici dezvoltată, nici complexă, ea fiind încă puțin individualizată și deloc puternică (nu este încă influentă, periculoasă, mortală). Cu cât devine mai complex tabloul bolii, cu atât apar mai multe elemente caracteristice; tabloul se clarifică, se precizează și, întărindu-se, devine tot mai influent în organism. Primele simptome – febra, durerea, sufocarea, slăbiciunea, tusea – rămân, iar acestora li se adaugă altele, precum expectorația de diverse culori, în funcție de cazuri, de la galben la roșu cărămiziu. Ascultația revelează acum acel specific *ronchus crepitans*. Urmează momente în care tabloul devine și mai complex: de exemplu, într-o parte a plămânilor apare acel *ronchus subcrepitans* simplu, asemănător cu foșnetul care se produce atingând ușor părul lângă urechi. Într-un al treilea moment, ascultația pieptului revelează o respirație bronhială, *souffle tubaire*, care amintește suflatul intens într-o trompetă;

este momentul de închidere a plămânilor, aerul nu mai pătrunde în ei. Pe lângă toate acestea, se poate produce un abces și în acest caz vom observa alte noi fenomene și ne vom găsi în fața unui tablou și mai complicat. Aceleași lucruri ne-ar fi revelate și de autopsie: forța; complexitatea; individualizarea.

Dacă acest proces s-ar termina cu restabilirea organismului, tabloul bolii s-ar simplifica; dacă, dimpotrivă, ar prevala boala, atunci, pe neașteptate sau lent, s-ar simplifica tabloul organismului. Dacă boala se termină cu restabilirea organismului, complexitatea și varietatea simptomelor care alcătuiesc tabloul clinic se reduc treptat. Expectorția devine tot mai normală (mai puțin individualizată), horcăiturile încep să semene din nou cu acelea ale tusei obișnuite, febra scade, închiderea plămânilor dispare, iar plămânii redevin uniformi și normali. Dacă, dimpotrivă, survine moartea, începe procesul de simplificare a organismului. Ultimele ore de dinaintea morții sunt, în cazul tuturor muribunzilor, mai uniforme și mai simple decât acelea ale fazei centrale a bolii. Urmează deci moartea care, s-a spus cu foarte mult timp în urmă, îi face pe toți egali. Tabloul unui cadașru este mai puțin complex decât acela al unui organism viu. Într-un cadașru, totul se topește și se prelinge; lichidele se coagulează, țesuturile solide se fleșcăiesc, toate culorile corpului se amestecă într-un verzui închis. Pe scurt, va fi dificil să deosebim un cadașru de un altul. În continuare, prelungindu-se amestecul și simplificarea părților componente, crește, fără oprire, procesul de descompunere, dezagregare și anulare, până la absorbirea completă în elementele înconjurătoare. Părțile moi ale corpului, dezagregându-se și dizolvându-se în componentele lor chimice, ajung la extrema simplitate anorganică a carbonului, a hidrogenului și a oxigenului, dezagregându-se și dizolvându-se în mediul înconjurător. Oasele, grație forței

mai mari de coeziune internă a calciului, care constituie baza lor, durează mai mult; dar și ele, în prezența unor condiții favorabile, se dizolvă rapid, mai întâi în fragmente, apoi în rămășițe pământeste anorganice, imposibil de deosebit.

Oricare ar fi lucrul dezvoltat ce s-ar lua în considerare – o boală (proces organic complex și individual) sau un corp viu și înfloritor (organism complex și individual) – vom vedea că moartea și descompunerea celui de-al doilea (a organismului) și anularea primului (a procesului) sunt precedate, invariabil, de următoarele fenomene: simplificarea părților componente, diminuarea semnelor caracteristice, slăbirea unității și a formelor și, în același timp, amestecarea și confuzia. Totul se reduce progresiv, se amestecă și se confundă și, în sfârșit, se dizolvă și dispare, transformându-se în ceva nedeterminat. Înaintea concluziei definitive, individualizarea, atât a părților componente cât și a ansamblului, slăbește. Tot ceea ce dispare devine mai uniform în interior și mai asemănător lumii înconjurătoare, mai apropiat de fenomenele similare și asemănătoare (devine, prin urmare, mai *liber*).

În același fel, ovulul femeii – asemănător cu toate celelalte celule primitive ale lumii animale și vegetale – este puțin complex în interior și mai apropiat de organismul mamei decât va fi embrionul. Diversii embrioni animalii sunt diferiți față de celule și indică importante varietăți microscopice, fiind diferiți și între ei. Roadele uterine mature sunt încă mai diferențiate și mai distincte; sunt mai complexe și mai individualizate, adică mai dezvoltate. Copiii sunt și mai complecși și mai diferențiați; și încă mai dezvoltați sunt tinerii și adulții, până la începutul declinului fiziologic. Există în ei o mereu mai mare (ca dimensiuni și grad de dezvoltare) complexitate și unitate internă și deci mai multe elemente caracteristice, mai multă diferențiere și independență față de lumea înconjurătoare, mai multă

originalitate și autonomie. Iar acest lucru, repet, se referă nu numai la organisme, ci și la părțile lor constitutive, la sisteme (nervos, circulator etc.), la aparate (digestiv, respirator etc.); se referă la procesele normale și la cele patologice și chiar și la unitățile ideale, științifice și colective, pe care le numim specii, genuri și clase.

Într-adevăr, cu cât este mai puternică și mai dezvoltată specia, genul sau clasa, cu atât sunt mai variate părțile componente, chiar fiind ansamblul lor absolut natural și unitar. Câinele domestic este, de exemplu, un animal pe deplin dezvoltat și, din această cauză, specia de mamifere cunoscută sub numele de *câine domestic* este neobișnuit de bogată în reprezentanți diferiți. Speciile pisicilor (în sens larg), ale cvadrumanilor (mămuțele) și, în general, ale vertebratelor prezintă, în ciuda enormei lor varietăți, o excepțională unitate. Este vorba de specii de animale pe deplin dezvoltate care posedă un conținut zoologic extraordinar de bogat în semne individuale și caracteristice.

Aceleași observații se pot face cu privire la organismele vegetale, la procese, la organe, în cadrul clasificării vegetale în clase și în unități colective.

Totul este simplu la început, apoi devine mai complex, pentru ca după aceea să se simplifice din nou, ca urmare a unui proces de nivelare și de amestecare internă. Separarea părților componente și o descompunere generală conduc toate lucrurile la o anorganică Nirvana.

Extinzând ulterior meditația de față, se va vedea că acest proces trifazic se poate referi nu numai la lumea propriu-zis organică, ci la tot ceea ce există în timp și în spațiu: la corpurile cerești, la istoria dezvoltării învelișului lor mineral; poate și la caracterele umane.

Acest proces este foarte vizibil în dezvoltarea artelor, a școlilor figurative, muzicale și arhitectonice, a sistemelor filosofice și a religiilor și, în sfârșit, în viața popoarelor, a animalelor și a lumilor culturale complete.

Nu pot să-mi dezvolt acum ideea până la capăt; mă voi limita la câteva exemple și explicații. Să considerăm evoluția corpurilor cerești: a) o perioadă de simplitate primitivă: un corp ceresc incandescent, uniform și plat; b) o perioadă centrală, o situație pe care am putea-o defini ca una de complexitate înfloritoare: o planetă înconjurată de un înveliș mineral de ape, continente și vegetație, posibil de locuit și transformat; c) o perioadă de simplitate secundară: un corp răcit sau, ca urmare a unei catastrofe, din nou incandescent.

Același proces este observabil și în istoria artelor: a) o perioadă de simplitate primitivă: construcțiile ciclopice, mormintele conice ale etruscilor (care au servit, este verosimil, ca model pentru cupole și, în general, liniilor evoluatelor arhitecturi romane), *izbele* țaranilor ruși, stilul doric și așa mai departe; în literatură, poemele epice ale popoarelor primitive, însoțite uneori de muzica specifică; pictura primitivă, stampele populare rusești; b) o perioadă de complexitate înfloritoare: Partenonul, templul Dianei din Efes (în care până și coloanele erau statui), catedralele din Reims, Strasbourg și Milano, Sfântul Petru și San Marco, marile edificii romane, apoi Sofocle, Shakespeare, Dante, Byron, Rafael, Michelangelo etc; c) o perioadă de confuzie, de trecere la simplificarea secundară, la imitație și la declin: toate edificiile epocilor de tranziție, stilul roman (de la sfârșitul celui romanic la apariția celui gotic), toate construcțiile utilitare actuale, cazărmile, clinicile, școlile, gările etc.

În arhitectură, unitatea este dată de ceea ce numim stil. În epocile de înflorire, construcțiile sunt extrem de variate, dar întotdeauna în limitele unui stil determinat; lipsește atât amestecătura eclectică, cât și sobra simplitate primitivă.

În literatură, Eschil, Sofocle și Euripide aparțin aceluiași stil; în continuare, totul se confundă în mod eclectic și rece, decade și dispare.

Ca exemplu, în plan literar, al simplificării tuturor stilurilor europene precedente, poate servi realismul modern. Există în el ceva eclectic (adică amestecat) și demn de dispreț; stilistic, realismul este plat și degradat. Reprezentantii tipici ai marilor stiluri poetice sunt extraordinar de diferiți unul de celălalt; ei arată un foarte mare conținut interior, multe elemente caracteristice și individuale, posedând într-o măsură elevată atât ceea ce aparține timpului lor (conținutul), cât și ceea ce este numai al lor și care de ei este introdus în varietatea conținutului. În această situație se află Dante, Shakespeare, Corneille, Racine, Walter Scott, Byron, Goethe și Schiller.

În vremea noastră, mai ales după anul 1848, totul este amestecat și total lipsit de originalitate; stilul dominant nu este altul decât banalitatea absenței stilului și a spiritului obiectiv, a iubirii și a sentimentului. Dickens, în Anglia, și George Sand, în Franța (în primele lor opere), oricât de diferiți unul de celălalt, au fost ultimii reprezentanți ai unei unități complexe, alcătuite din forță, bogăție și căldură. Realismul observației nude este infinit mai simplu și mai sărac, pentru că în el lipsesc autorul, personalitatea și inspirația. Pentru toate aceste motive, realismul este mai vulgar, mai democratic și mai accesibil oricărui nerod care este capabil să scrie și să citească. Universal răspândit, actualul realism obiectiv și impersonal nu este altceva decât eclecticism – simplificarea secundară care înlocuiește obiectivitatea caldă a lui Goethe, Walter Scott, Dickens și pe cea a lui George Sand din prima etapă.

Odele banale și ușor de prins după ureche, madrigalurile și epele din secolul trecut au reprezentat o degradare corespunzătoare a clasicismului francez, a marelui clasicism al lui Corneille, Racine și Molière.

Ceva analog are loc în istoria filosofiei: a) simplitatea inițială: maximele simple ale înțelepciunii populare, sistemele arhaice simple (Thales etc.); b) complexitatea în-

floritoare: Socrate, Platon, stoicii, epicureii, Pitagora, Spinoza, Leibniz, Descartes, Kant, Fichte, Schelling, Hegel; c) simplitatea secundară, amestecarea și declinul; apar eclecticii, amestecători impersonali ai tuturor epocilor (Cousin); adică realismul fenomenologic, ce refuză filosofia abstractă și metafizica, apoi materialistii, deistii și ateii. Realismul este extrem de simplu, nu este nici măcar un sistem, ci numai o metodă, un instrument. Materialismul, în schimb, este, în mod indiscutabil, un sistem, însă cel mai simplu dintre sisteme, pentru că nu există nimic mai grosolan, mai simplist și mai superficial decât afirmația că totul este materie și că nu există Dumnezeu, spiritul și sufletul nemuritor, deoarece noi nu vedem aceste lucruri, nici nu le atingem cu mâna.

În vremea noastră, această simplificare secundară a filosofiei este accesibilă nu numai tineretului instruit și seminariștilor cu pretenții, ci și muncitorilor parizieni și oamenilor de serviciu din cârciumi.

Materialismul se întovărășește aproape întotdeauna cu realismul, chiar dacă realismul, singur, nu dă nici un drept nici ateismului, nici materialismului. Realismul respinge orice sistem și orice metafizică, realismul înseamnă disperare și automutilare, deci simplificare! Însă nu justifică în nici un fel concluziile materialiste. Materialismul este, în schimb, ultimul sistem al ultimei epoci; domnește până în momentul în care realismul reușește să-l clatine puternic cu cuvântul său sceptic. Scepticismului și realismului îi urmează, solitară, o renaștere spirituală: unii încep să elaboreze sisteme idealiste, la alții apare o convertire pasionată la religie. Așa s-a întâmplat în antichitate, așa a fost și la începutul secolului nostru, după realismul secolului al XVIII-lea.

În orice caz, metafizica și religia vor rămâne forțe reale și concrete; ele sunt necesități neeliminabile ale spiritului uman.

Acestei legi îi sunt supuse, în fine, organismele statale și întregi lumi culturale, deoarece și în cadrul acestora sunt evidente cele trei perioade: 1) simplitatea primitivă; 2) complexitatea înfloritoare; 3) amestecul și simplificarea secundară. Despre acest aspect voi vorbi, pe larg, în următoarele pagini.

CAPITOLUL VII

DESPRE FORMELE STATALE

Am terminat capitolul precedent vorbind de procesul în trei etape: 1) simplitate primitivă; 2) unificare și complexitate înfloritoare; 3) simplificare și amestecare secundară. Acestui proces îi este supusă, ca tot ceea ce există, și viața societăților, a statelor și a unor întregi lumi culturale.

Dezvoltarea oricărui stat este însoțită întotdeauna de individualizarea formei politice propriie acestuia; prăbușirea fiecărui stat exprimă dezintegrarea acestei forme și o afinitate mărită cu lumea înconjurătoare.

În primul rând, mă întreb: *Ce este forma?* În general, forma este expresia ideii închise în materie (conținut). Forma este momentul negativ al fenomenului, în timp ce materia este cel pozitiv. În ce sens? Sticla, să zicem, este o materie determinată; paharul, recipientul cilindric gol în interior, este forma fenomenului; acolo unde se termină sticla începe aerul înconjurător sau lichidul din interiorul paharului; materia *sticlă*, dacă vrea să se mențină fidelă ideii fundamentale a cilindrului său concav, dacă nu vrea să înceteze să fie un pahar, nu poate merge mai departe, nu încearcă.

Forma este despotismul ideii interne care împiedică materia să se împrăștie. Rupând legăturile acestui despotism natural, fenomenul dispăre.

O formă sferică sau ovală, care conține, în condiții determinate, un lichid, este o formă, este despotismul unei idei interne. Cristalizarea este despotismul unei idei interne. O substanță cunoscută trebuie, în condiții determinate, să se cristalizeze, rămânând ea însăși, în prisme, o alta în octaedre și așa mai departe. Nu ar putea fi altfel, pentru că ar pieri, s-ar dizolva.

Morfologia vegetală și animală nu este altceva decât știința care studiază cum un măslin nu încearcă să devină stejar, cum stejarul nu încearcă să devină palmier și așa mai departe; acești arbori sunt destinați, încă din sămânță, să aibă anumite frunze și nu altele, anumite flori și fructe și nu altele.

Cel care sculptează în piatră sau toarnă în bronz (servindu-se totuși de materie) statuia unui om, care șlefuieste o sferă de fildeș sau face o floare artificială din bucăți de stofă, introduce din exterior în materie o idee care îi este sugerată de natură. Construind o mașină, face același lucru. Mașina se supune, slugarnic, ideii inserate în ea de gândul uman și, simultan, unei legi interne proprii, unor structuri fizice și chimice proprii și unei idei fizico-chimice fundamentale proprii. Este imposibil, de exemplu, să obținem din gheață o mașină tot atât de solidă precum cea obținută din cupru și fier; imposibil să obținem din pietre o floare la fel de apropiată de natural precum cea pe care o modelăm din muselină sau din catifea.

Cel care vrea să fie realist acolo unde este într-adevăr necesar, trebuie să privească și societățile umane din acest punct de vedere. Însă, de obicei, acest lucru nu se întâmplă. Libertatea, egalitatea, bunăstarea (mai ales bunăstarea!) sunt considerate drept dogme ale credinței și se pretinde că toate acestea sunt raționale și științifice!

Dar cine a verificat vreodată dacă acesta este adevărul? Știința socială abia s-a născut, iar oamenii, neluând în seamă experiența secolelor și exemplele acelei naturi atât de respectate astăzi, nu vor să înțeleagă faptul că între progresista mișcare egalitaristă și liberală și ideea de dezvoltare nu există, din punct de vedere logic, nimic asemănător și că, dimpotrivă, acest proces este antiteza cea mai radicală a procesului de dezvoltare. În acesta din urmă, ideea internă ține cu putere materialul social în mâna sa organizatoare și despotică, limitându-i astfel tendințele dispersive și distructive.

Progresul, în lupta împotriva oricărui despotism al claselor, al corporațiilor, al mănăstirilor și chiar și al bogăției, nu este altceva decât un proces de dezagregare care conduce la acea simplificare secundară a ansamblului și a părților componente despre care am vorbit anterior, un proces de nivelare a caracteristicilor morfologice, de anulare a tuturor particularităților, organic (adică despotice) legate de corpul social.

Fenomenele procesului egalitarist sunt similare cu fenomenele combustiei, ale putrefacției și ale topirii gheții (în care apa se eliberează de legăturile cristalizării). Sunt similare, de exemplu, cu fenomenele procesului pus în mișcare de holera care transformă treptat oameni, la început total diferiți unul de celălalt, în cadavre uniforme (egalitate), apoi în schelete identice (egalitate) și, în fine, în elemente absolut libere (în raport, firește, cu natura lor): azot, hidrogen, oxigen etc³⁴.

În toate aceste procese – de putrefacție, combustie, topire și chiar și în procesul declanșat de holeră – se observă întotdeauna aceleași fenomene: 1) pierderea particularităților care deosebeau anterior copacul, animalul, țesutul și cristalul, considerate în integritatea formei lor despotice, de elementele similare și vecine; 2) creșterea asemănării dintre părțile componente, mărirea egalității interne, o mai mare uniformitate structurală; 3) dispariția caracteristicilor morfologice mai înainte severe: totul se amestecă, totul devine mai liber și egal. Care este, în realitate, raportul dintre știința istorică pozitivă și privațiuni, necesități, despotism și suferințe? La ce servesc toate aceste sentimentalisme neștiințifice, atât de răspândite în timpul nostru și atât de meschine și de prozaice? Care este raportul dintre aceste probleme și gemetele omenirii? Ce drept științific avem să ne gândim la cauzele finale, la scopuri și la bunăstare, înainte de a fi făcut o cercetare severă și imparțială? Există cu adevărat aceste cercetări

cu rezultate imparțiale și indiscutabile, și chiar pentru aceasta imorale, în ochii progresiștilor și, în același timp, oneste din punct de vedere științific? Unde sunt ele?

Eu cred că există, chiar dacă imperfecte, dar cred că sunt total ineficiente pentru democrați și progresiști. Într-adevăr, ce importanță pot avea, într-o cercetare mai mult sau mai puțin abstractă, nu numai suferințele altuia, dar chiar și cele doar ale mele?

Pe de o parte, statul este ca un copac destinat să ajungă la înălțimea sa deplină, să înflorească și să dea fructe, supunându-se unui ordin secret și independent de voința noastră, care derivă din ideea închisă în el. Pe de altă parte însă, statul este o mașină semiinconștientă, realizată de oameni care, în același timp, îi sunt angrenaje comparabile cu roțile, pârghiile și atomii; în sfârșit, statul este o mașină care elaborează și formează oameni. Omul este în același timp creator, component și produs al organismului social.

Orice stat, antic sau modern – acest lucru se poate lesne observa – va avea întotdeauna, la începuturile sale, mai multă simplitate și mai multă uniformitate, mai multă egalitate și mai multă libertate (libertate de fapt, chiar dacă neafirmată juridic) decât în perioada succesivă. Închizând o cartea la capitolul al doilea sau al treilea, vom vedea că toate începuturile sunt destul de asemănătoare, chiar dacă nu în totalitate. Observând o plantă abia ieșită din pământ, nu este posibil să știm cu siguranță ce va deveni, pentru că se deosebește foarte puțin de toate celelalte.

Se observă apoi o întărire mai mult sau mai puțin intensă a puterii, o împărțire din ce în ce mai conturată (în raport cu structura primitivă) în clase, o creștere a diversității obiceiurilor, obișnuințelor și caracterelor regionale. Pe lângă aceasta, are loc o creștere simultană a sărăciei și a bogăției, distracțiile și plăcerile devin mai variate, însă rafinamentul și diversificarea senzațiilor și a necesităților

generează mai multe suferințe și mai multă tristețe, mai multe erori și fapte, mai multă poezie și mai mult haz.

Faptele oamenilor civilizați – Temistocle, Xenofon și Alexandru – ne apar mai pregnante și mai atrăgătoare decât faptele simple și primitive ale lui Ulise și Ahile. Apar Sofocle și Aristofan, strigătele lui Corneille și râsul lui Molière. Apoi, Sofocle și Aristofan, Corneille și Molière se conțopesc în Shakespeare și Goethe.

În toate aceste epoci de complexă înflorire, a existat o anumită aristocrație politică, uneori privilegiată juridic, alteori legitimată doar de puterea sa. Eupatrizii în Atenă, satrapii feudali în Persia, nobilii la Roma, marchizii în Franța, lorzii în Anglia, castele nobiliare în Egipt, nobilii spartani în Laconia, nobilimea în Rusia, panii în Polonia, beii în Turcia. În același timp se manifestă, din necesitatea internă de unitate, tensiunea concentrării puterii într-o singură persoană, concentrare care, ratificată de legi sau numai de evenimente, se întărește în mod constant în epocile de înflorire complexă.

Apar dictatorii mari și semnificativi, împărații, regii și chiar și marii demagogi și tirani (în sensul grecesc al cuvântului), diverșii Temistocle și Pericle. Între Pericle, dictator numai *de facto*, și un autocrat legalizat de drepturile ereditare și de religie există o scară complexă a diverselor puteri personale; în orice caz, necesitatea absolută a acestor puteri se simte în epocile înfloritoare și complexe, pentru a unifica toate componentele și forțele sociale realmente vii și fertile. În aceste perioade, provinciile sunt întotdeauna variate în ceea ce privește obiceiurile, drepturile și legile. Arborele și-a demonstrat în mod desăvârșit ideea morfologică internă...

Dar suferințele? Suferințele însoțesc, în egală măsură, atât procesul de creștere și de dezvoltare, cât și pe cel de descompunere. Totul suferă în arborele vieții umane. Suferă grâul la prima lui încolțire, suferă, în creștere, firul de

iarbă și ramurile, este suferință dezvoltarea frunzelor, iar deschiderea florilor somptuoase (aristocrație și artă) este însoțită de gemete și lacrimi. Este suferință atât rapidul proces egalitarist de putrefacție, cât și procesul lent de stagnare și uscare ce precedă adesea mișcarea egalitaristă. (Așa s-a întâmplat, de exemplu, în Spania și în Republica Venețiană; în general, în toată Italia secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea, stagnarea a precedat descompunerea din secolul al XIX-lea).

Pentru știința socială, suferința este semnul cel mai puțin semnificativ și clasificabil; ea este, într-adevăr, total subiectivă și o statistică demnă de luat în seamă a suferințelor și a sentimentelor va rămâne imposibilă până în ziua în care va fi descoperită o reprezentare grafică oarecare a sentimentelor de bucurie, indiferență și durere, un criteriu obiectiv de evaluare care să fie dezvăluit lumii pe neașteptate, așa cum a fost, de exemplu, analiza spectrală care determină compoziția chimică a corpurilor cerești infinit îndepărtate de noi.

Deschideți cărțile de medicină, prieteni realiști! Veți descoperi până la ce punct măsura muzicală și subiectivă a durerii este considerată mai puțin importantă decât suma celorlalte semne plastice și obiective. Tabloul organismului care stă în fața medicului fiziolog, numai acesta este important! Și nu sentimentele unui bolnav inconștient și extenuat! Nevralgiile cumpilate care îi duc pe oameni la disperare nu-i împiedică să trăiască și să activeze îndelung, în timp ce o cangrenă ușoară și aproape nedueroasă îi duce în mormânt în câteva zile.

În loc să ne adresăm, cu naivitate sau incorect, dar întotdeauna în vederea unui oarecare bine final, unor idei preconceptuate de diverse orientări – comuniste, democratice sau liberale – ar fi mult mai științific să supunem preventiv fiecare lucru unei investigații imparțiale și corecte. Iar dacă aceasta s-ar încheia în favoarea pozițiilor conser-

vatoare și ierarhice sau a celor liberale și antiierarhice, singura responsabilă ar fi doar știința.

Nu există, în realitate, nici o statistică în stare să evalueze fericirea subiectivă a fiecărui individ; nimeni nu știe sub care guvern trăiesc oamenii mai bine. Răscoalele și revoluțiile înseamnă foarte puțin; mulți oameni obțin beneficii din revolte. Cretanii noștri contemporani trăiau, de exemplu, mult mai bine decât bulgarii și decât grecii din Tracia și într-un mod incomparabil mai bun decât locuitorii săraci ai marilor orașe. Un om responsabil, inteligent, necorupt de politică și atent ar fi impresionat de aspectul înfloritor al cretanilor, de frumusețea și sănătatea lor, de aspectul locuințelor lor, de viața lor familială onestă și atrăgătoare, de orgoliul nobil și de demnitatea manierelor lor. Și totuși cretanii, simțindu-se umiliți de starea lor, s-au răzvrătit înaintea tuturor celorlalți supuși turci; în timp ce bulgarii și grecii din Tracia, care trăiau totuși mult mai rău și suportau mult mai multe jigniri și violențe personale din partea optuzei poliții turce și chiar din partea *starsinilor* lor, nu au încercat nici măcar să se răscoale; *starsinii* bulgari au dat chiar informații sultanului și au ajuns să-i ofere arme pentru a-l susține în războiul împotriva cretanilor.

Nu există nici o statistică în stare să demonstreze că, într-o republică, indivizii trăiesc mai bine decât într-o monarhie, într-o monarhie constituțională mai bine decât într-una absolută, într-un stat egalitarist mai bine decât într-unul ierarhic, într-unul bogat mai bine decât într-unul sărac. Refuzând, din acest motiv, criteriul binelui subiectiv, în măsura în care nu este încă (și poate nu va fi niciodată) accesibil științei sociale, ne vom îndepărta în mod gradat de eroare și ne vom putea adresa obiectivității și faptelor; ne vom întreba, în sfârșit, dacă există legi universale și foarte simple care să reglementeze dezvoltarea și decăderea societății umane. Neștiind dacă este posibil sau nu *regatul universal al binelui*, vom încerca măcar să

înțelegem, după posibilitățile noastre, ce este util pentru binele acestui sau aceluia stat.

Pentru a ști ce este cu adevărat util unui organism trebuie, în primul rând, să cunoaștem bine acest organism; pentru igienă și tratament este necesară, înainte de toate, fiziologia.

Forma (cum am spus anterior) reprezintă exprimarea ideii interne în suprafața conținutului. Ideea de sferă constă, de exemplu, în echidistanța față de centru a tuturor punctelor unei suprafețe. Nu este oare aceasta ideea care se exprimă în suprafața sferei, nu este oare aceasta ideea care dă formă osului, copacului, picăturii, unui corp ciresc incandescent și, în general, conținutului, materiei? Se înțelege că acest lucru este extrem de clar în cazul unui fenomen simplu, precum sfera. Dar în cazul unui fenomen complex, precum societatea umană, nu este tot atât de limpede; cu toate că baza metafizică este identică și pentru stat, și pentru sferă.

Orice națiune, orice societate posedă o formă statală proprie; această formă este constantă până la sfârșit, în ceea ce privește baza sa principală, dar se poate maturiza mai mult sau mai puțin rapid și profund în părțile componente. Această formă nu este elaborată pe neașteptate și nici, într-un prim moment, în mod conștient; nu este vizibilă imediat, însă se limpezește doar în epoca centrală de complexitate mai mare și de unitate mai elevată, perioadă căreia îi urmează, în mod inevitabil, deteriorarea rapidă a acestei forme și, prin urmare, descompunerea și moartea.

Forma statală a Egiptului antic consta într-o monarhie rigid împărțită în clase, puternic controlată de aristocrația sacerdotală și, în general, de legea religioasă.

Persia avea un caracter în mod evident mai feudal și mai cavaleresc; acest caracter feudal era însă conservat de o putere monarhică, teoretic nelimitată, expresie pământească a binelui, a lui Ormuzd.

Istoria Greciei și a Romei este mult mai complexă și mai conturată. În perioada de cea mai mare înflorire, Atena și-a elaborat forma statală caracteristică, adică o republică democratică condusă de numeroase privilegii (eupatrizii, censul monetar etc.), bazată în mod rigid pe sclavie și, în fine, tinzând către dictatura empirică, ilegală și fragilă a diverșilor Pericle și Temistocle. Această formă, ale cărei premise naturale se conservă în legi și în obiceiuri, a fost elaborată în perioada de înflorire complexă, de la Solon la războiul Peloponesului. În timpul acestui război a început deteriorarea, a început procesul egalitarist. Chiar și fără acesta, exista deja multă libertate în Atena, dar s-a vrut mai multă egalitate.

Sparta, de la Licurg până la umilirea ce i-a fost aplicată de tebani, a elaborat o formă proprie de guvernare, coercitivă și despotică, dar extrem de originală: un fel de comunism republican aristocratic cu doi regi ce pot fi definiți ca președinți ereditari. Această formă era incomparabil mai opresivă și mai despotică decât cea ateniană. Din acest motiv, viața și creația artistică au fost mult mai intense în Atena; însă Sparta a fost mai puternică și a durat, politic, mai mult.

Toate celelalte state grecești oscilau între forma dorică a Spartei și forma ionică a Atenei. Necesitatea formelor, a restricțiilor, a despotismului și a disciplinei era atât de mare în această nestăpânită și fragmentată lume greacă, încât în multe state cu caracter democratic (în mod verosimil, în acelea în care structurile ierarhice erau mai slabe) s-a elaborat tirania, adică disciplina unei puteri personale (Policrate, Poliandru, Diogene siracuzanul și alții).

În Grecia și la Roma, feudalismul rural, agricol și cavaleresc, a fost total absent. Aristocrațiile din Grecia și din Roma au avut întotdeauna origine și caracter citadin.

Istoria Macedoniei este foarte săracă și cunoștințele noastre despre organizarea primitivă a regatului macedo-

nean sunt încă foarte limitate. Unii istorici presupun că la macedoneni elementul feudal îl depășea pe cel municipal (și, în realitate, orașele macedonene erau aproape ne semnificative: istoria macedoneană este istoria regilor macedoneni și a discipolilor lor înarmați, *generalii* lui Alexandru).

Extenuata lume citadină a Greciei, unindu-se cu primitivul și puțin dezvoltatul stat macedonean, a ajuns la o efemeră unificare politică, sub Filip și Alexandru și numai atunci a căpătat forța de a-și răspândi civilizația până în India și până în îndepărtata Africă. Creșterea întinderii și a forței a derivat și în acest caz dintr-o complexitate mai mare a formei, din îmbinarea monarhiei cu aristocrația.

Perioada de înflorire a Romei antice trebuie stabilită, cred eu, între războaiele punice și perioada Antoninilor. Tocmai în această perioadă a fost elaborată acea dictatură citadină și electivă, imperiul, care a disciplinat pentru atâta vreme Roma și apoi Bizanțul.

În ceea ce privește statele europene, nu se poate observa nimic deosebit.

Italia, născută din ruinele Romei, și-a manifestat, în epoca Renașterii și înaintea tuturor celorlalte state europene, forma statală proprie în antiteza dintre două principii opuse: de o parte papalitatea, forță statală sever centralizatoare care unea, mult dincolo de granițele Italiei, întreaga lume catolică; de cealaltă, ea însăși, o formă extrem de descentralizată, aristocratico-citadină, constituită din mici state în continuă oscilație între oligarhie (Veneția și Genova) și monarhie (Napoli, Toscana etc.).

Forma statală proprie Spaniei a devenit vizibilă ceva mai târziu. Era vorba de o monarhie autocratică și aristocratică, însă puțin centralizată, îmbogățită de libertățile și privilegiile locale, atât citadine cât și nobiliare; un sistem la jumătatea distanței dintre Italia și Franța.

Forma statală a Franței era o monarhie extrem de centralizată, ierarhică și aristocratică. Această formă s-a afirmat

în mod decisiv sub Ludovic al XI-lea, Francisc I, Richelieu și Ludovic al XIV-lea, fiind distrusă în 1789.

Forma statală a Angliei era (și, în parte, este și astăzi) o monarhie constituțională, la origine mai puțin stratificată decât cea franceză, și descentralizată sau, cum preferă unii, o republică aristocratică ce are un președinte ereditar. Această formă s-a afirmat aproape în același timp cu cea din Franța, în timpul lui Henric al VIII-lea, al Elisabetei și al lui Wilhelm de Orania.

Forma statală a Germaniei (înainte de Napoleon I și de anii '48 și '71) era următoarea: o uniune de mici state independente, ierarhice și, mai mult sau mai puțin, autocratice, supuse, teoretic, unui împărat electiv (de origine nu citadină, ci feudală).

Toate aceste forme politice clar conturate au început să se modifice în mod gradat, unele în secolul al XVIII-lea, altele în secolul al XIX-lea. În toate s-a verificat procesul liberal și egalitarist. Se poate, probabil, gândi că din acest proces va apărea un avantaj pentru umanitate, în ansamblul său, dar sigur nu reprezintă un bine pentru conservarea acestor lumi statale distincte.

Reacțiunea greșește, dar nu pentru că nu înțelege realitatea! Reacțiunea intuiește pretutindeni, chiar dacă adesea empiric, adevărul; în realitate, fiecare celulă, fibrele, țesăturile și organele care alcătuiesc organismul au devenit mai puternice, în impulsurile lor egalitariste, decât puterea ideii organizatoare interne. Atomii sferei nu mai vor să formeze o sferă! Celulele și fibrele arborelui tăiat și uscat ard într-un loc, în altul putrezesc; pretutindeni se amestecă și exaltă simplitatea noii organizări iminente, fără a înțelege că acest amestec este momentul teribil al trecerii la simplitatea anorganică, la libertatea apei, la moartea oaselor, la fărâmițarea și la topirea sării necristalizate.

Până în vremea lui Cezar, Augustus, Constantin, Francisc I, Ludovic al XIV-lea, Wilhelm de Orania, Pitt, Frede-

ric al II-lea, Pericle, înainte de Cyrus și Darius Istaspe și așa mai departe, progresiștii împing națiunea și statul către înflorire și creștere, în timp ce conservatorii, în mod eronat, nu cred nici în creștere, nici în înflorire, sau nu le iubesc și nu le înțeleg. Însă după epoca de înflorire – îndată ce începe procesul de simplificare secundară și de tulburare a elementelor morfologice, proces de nivelare a caracteristicilor regionale, de amestecare a claselor, de imobilitate sau de instabilitate a puterilor, de declin al religiei, de nivelare educativă etc., îndată ce despotismul procesului morfologic slăbește – progresiștii, deși triumfând în practică, încep să greșească, pentru că pricinuiesc pagube statului. Greșesc pentru că distrug; chiar dacă ei cred că îmbunătățesc. Triumfă în practică deoarece se limitează să urmeze cu ușurință curentul și să alerge pe un plan înclinat. Progresiștii triumfă și obțin un triumf zgomotos; dar, de la începutul procesului de simplificare și de amestecare secundară, numai conservatorii și reacționarii sunt cei care au dreptate din punct de vedere teoretic, pentru că ei vor să însănătoșească și să întărească organismul statal. Nu sunt vinovați de insucces, nu sunt vinovați de faptul că națiunea nu mai știe să tolereze disciplina ideii statale abstracte, conținută în interiorul său. Ei își îndeplinesc totuși datoria și încetinesc, pe cât posibil, descompunerea inevitabilă, îndreptând națiunea, uneori prin forță, către cultul sistemului statal creat de ea. Înainte de zilele înfloririi este necesară o velă sau un cazan cu aburi; dar, străbătut acest timp irecuperabil, trebuie să existe o ancoră sau o frână, pentru a opri popoarele care se prăbușesc în abis, adesea în mod naiv și onest, cu strigăte de triumf și speranță impetuoasă – până în momentul în care Sedan, Cheroneea sau Arbela, sau un Alaric, un Mahomed al II-lea sau un Paris incendiat de petrol și spintecat de dinamită arată tuturor cum stă exact situația, care sunt faptele reale.

Am luat în considerare o posibilă obiecție; mi s-ar putea arăta că, spre sfârșitul vieții culturale și politice a unui stat, amestecul este mult mai evident decât simplificarea, atât în antichitate, cât și în prezent.

În primul rând, chiar amestecul este un tip special de simplificare a tabloului, a structurii juridice și a diversității sociale. Amestecul tuturor culorilor dă naștere albului sau griului. Acesta este punctul fundamental.

Mă întreb: sunt simpli actualii copti, urmași ai vechilor egipteni, sau arabii din Siria? Erau simpli păgânii, adică idolatrii rurali care au supraviețuit îndelung după căderea și dispariția culturii și a religiei greco-romane din sferele cele mai înalte ale societății? Erau simpli grecii creștini sub jugul turcesc înainte de anii '20? Erau simpli ghebrii³⁵, rămășițe ale acelei lumi culturale medopersane, dedicate venerării focului?

Fără nici o îndoială, oamenii, comunitățile și rămășițele etnice enumerate mai sus erau incomparabil mai simple decât au fost acești oameni, aceste comunități și aceste popoare în epoca de înflorire a Egiptului, a Califatului, a civilizației greco-romane, a Persiei din timpul lui Darius Istaspe și a Imperiului Bizantin din timpul Sfântului Ioan Gură de Aur.

Personalitatea acestor oameni este mai simplă în ceea ce privește gândurile, gusturile, cunoștințele și necesitățile; aceste comunități și rămășițe etnice sunt mai simple pentru că toți cei care trăiesc în cadrul lor seamănă între ei, sunt doar puțin individualizați.

Mai întâi se verifică amestecul și o anumită descurajare secundară (adică o simplificare cantitativă), apoi dispare cultura originală în rândul claselor superioare (nu întotdeauna din cauza prăbușirii statului) și, în sfârșit, nu rămâne altceva decât simplitatea secundară a rămășițelor naționale și religioase care supraviețuiesc propriului sistem statal.

Secolul al XIX-lea ne oferă această boală pevestitoare de moarte ca ideal al igienei viitorului! Idealul lui Proudhon și Cabet este cea mai totală uniformitate a oamenilor, uniformitate în ceea ce privește condiția socială, educația etc.; există oare un ideal mai simplu?

... Într-o societate în care toți oamenii sunt egali în drepturi și în obligații, în care toți oamenii sunt egali în fața legii, în care toți oamenii sunt egali în fața dărilor și în fața beneficiilor, în care toți oamenii sunt egali în fața onoarei și în fața respectului, în care toți oamenii sunt egali în fața libertății și în fața responsabilității, în care toți oamenii sunt egali în fața adevărului și în fața frumuseții, în care toți oamenii sunt egali în fața științei și în fața artei, în care toți oamenii sunt egali în fața muncii și în fața odihnei, în care toți oamenii sunt egali în fața sănătății și în fața morții, în care toți oamenii sunt egali în fața vieții și în fața morții, în care toți oamenii sunt egali în fața lumii și în fața cerului, în care toți oamenii sunt egali în fața tuturor și în fața tuturor.

... Într-o societate în care toți oamenii sunt egali în drepturi și în obligații, în care toți oamenii sunt egali în fața legii, în care toți oamenii sunt egali în fața dărilor și în fața beneficiilor, în care toți oamenii sunt egali în fața onoarei și în fața respectului, în care toți oamenii sunt egali în fața libertății și în fața responsabilității, în care toți oamenii sunt egali în fața adevărului și în fața frumuseții, în care toți oamenii sunt egali în fața științei și în fața artei, în care toți oamenii sunt egali în fața muncii și în fața odihnei, în care toți oamenii sunt egali în fața sănătății și în fața morții, în care toți oamenii sunt egali în fața vieții și în fața morții, în care toți oamenii sunt egali în fața lumii și în fața cerului, în care toți oamenii sunt egali în fața tuturor și în fața tuturor.

... Într-o societate în care toți oamenii sunt egali în drepturi și în obligații, în care toți oamenii sunt egali în fața legii, în care toți oamenii sunt egali în fața dărilor și în fața beneficiilor, în care toți oamenii sunt egali în fața onoarei și în fața respectului, în care toți oamenii sunt egali în fața libertății și în fața responsabilității, în care toți oamenii sunt egali în fața adevărului și în fața frumuseții, în care toți oamenii sunt egali în fața științei și în fața artei, în care toți oamenii sunt egali în fața muncii și în fața odihnei, în care toți oamenii sunt egali în fața sănătății și în fața morții, în care toți oamenii sunt egali în fața vieții și în fața morții, în care toți oamenii sunt egali în fața lumii și în fața cerului, în care toți oamenii sunt egali în fața tuturor și în fața tuturor.

... Într-o societate în care toți oamenii sunt egali în drepturi și în obligații, în care toți oamenii sunt egali în fața legii, în care toți oamenii sunt egali în fața dărilor și în fața beneficiilor, în care toți oamenii sunt egali în fața onoarei și în fața respectului, în care toți oamenii sunt egali în fața libertății și în fața responsabilității, în care toți oamenii sunt egali în fața adevărului și în fața frumuseții, în care toți oamenii sunt egali în fața științei și în fața artei, în care toți oamenii sunt egali în fața muncii și în fața odihnei, în care toți oamenii sunt egali în fața sănătății și în fața morții, în care toți oamenii sunt egali în fața vieții și în fața morții, în care toți oamenii sunt egali în fața lumii și în fața cerului, în care toți oamenii sunt egali în fața tuturor și în fața tuturor.

CAPITOLUL VIII

DESPRE LONGEVITATEA STATELOR

Mă întorc acum la problema la care m-am referit în trecăt în primul capitol, adică la longevitatea statelor și a culturilor.

Afirmasem că longevitatea organismelor statale nu depășește 1000 sau, cel mult, 1200 de ani. În general, culturile supraviețuiesc statelor de care sunt legate. Așa, de exemplu, literatura și religia Greciei au luptat cu creștinismul până în vremea împăraților bizantini, în timp ce ultimele rămășițe ale sistemului statal grec au dispărut înaintea erei creștine – în parte, în perioada triumviratului roman, în parte, chiar mai înainte. La fel, religia indienilor și modul lor de viață legat de aceasta supraviețuiesc de secole fără sprijinul unei forme statale indigene, și nici azi nu cedează englezilor. Bizanțul a încetat să existe ca stat cu mult timp în urmă; și totuși legile, conceptele, gusturile și obiceiurile de origine bizantină rămân credincioase lor înseși după secole de dominație turcească și rezistă asaltului europenismului cosmopolit. În viața familială, în conversații, în literatură și în arhitectură, în îmbrăcăminte și în concepția despre ținută există încă mult bizantinism în Orient. Respectul pentru renume, pentru funcțiile publice și pentru poziția socială este mai mare decât respectul față de originea familială, aproape fără diferență între turci, greci, slavi și armeni. Numai la albanezi sentimentul feudal al personalității și al neamului este mai intens.

Chiar în ceea ce privește problemele eclesiastice, dacă, lăsând la o parte pasiunile și interesele, se consideră oamenii și națiunile ca instrumente ale ideilor și principiilor, se va vedea că în această dispută grecii reprezintă prin-

cupiile și ideile bizantine (supunerea poporului față de cler în problemele eclesiastice), în timp ce bulgarii susțin principiul neoeuropean și democratic al drepturilor individuale și colective. În această dispută, grecii reprezintă autoritatea religiei organizate și nepersonale, nu arbitrar, iar bulgarii apără suveranitatea poporului autosuficient. (Cred că această afirmație a mea nu poate fi contestată nici de prietenii, nici de dușmanii bulgarilor).

Discursul, de altfel, nu se referă la culturi, în general, ci numai la state și la longevitatea organismelor juridice care produc și definesc aceste culturi, fiind, în același timp, parțial create de acestea.

Începem din anticul Sud-Est și vom găsi ceea ce ne trebuie în orice manual.

I. Egiptul

Egiptul antic și China ar putea, cu exemplul lor, dezminți încă de la început afirmația mea că nici un stat nu trăiește mai mult de 12 secole. Într-adevăr, mulți scriitori atribuie Egiptului mai mult de 40 de secole. În acest moment am la îndemână articolul *La science des religions* de Burnouf și cartea *L'homme selon la science* a lui Büchner care tratează antichitatea Egiptului, reproducând citate din mulți cercetători. Iată ce zice Burnouf despre Egipt: *D'après des documents hiéroglyphiques, les croyances de l'Égypte ne semblent pas avoir été fixées et systématisées avant la fin de la IV-e dynastie; elles durèrent jusqu'à la conquête du pays par Cambise et, à partir de ce temps, elles tombèrent dans une décadence rapide.*

Despre cele patruzeci de secole de viață statală atribuite Egiptului vom vorbi mai încolo; în orice caz, această întindere temporară este foarte departe de a fi acceptată de către toți cercetătorii; afară de aceasta, acești 4000 de ani se referă la o întregă cultură religioasă și nu la orga-

nisme statale distincte precum Memfis, regatul hicsosilor, Teba și Sais. Exemplul statului egiptean (chiar admitând că toate regatele care s-au succedat în această țară semănau mult ca formă și structură) nu poate, în orice caz, să constituie o obiecție valabilă față de regula generală că statele trăiesc, în mod obișnuit, mai puțin de 12 secole, regulă pe care o vom vedea, în continuare, valabilă pentru Persia, Grecia, Roma etc. Egiptul antic a fost multă vreme singur, izolat și lipsit de dușmani. Din această cauză este dificil să-i comparăm longevitatea cu aceea a statelor care s-au constituit unele pe ruina celorlalte, unul după celălalt și aproape pe aceleași locuri.

Dacă știința ar demonstra că, în condiții diferite de mediu, pterodactilii, megalozaurii și dinoterii trăiau foarte mult, acest fapt nu ar însemna că actualii elefanți, lei și boi pot trăi tot atât.

Despre China voi vorbi la sfârșitul acestui capitol; nici ea însă nu este un obstacol în calea demonstrației mele.

II. Statele caldeene și, în sens mai larg, semite

a) Antica Babilonie cu Asiria. Istoria consideră, într-adevăr, că, admitând chiar existența semilegendarului Nimrod în jurul anului 2100 î.H., numai un secol mai târziu (în jurul anului 2000 î.H.), Babilonia și Asiria au fost unite de Ninus într-un singur stat care a supraviețuit până la moartea lui Sardanapalos (600 î.H.), timp de 1394 de ani. Nu trebuie, firește, să uităm că, din cauza sărăciei surseilor, acest calcul cronologic poate fi întrucâtva imprecis. Aceasta înseamnă că, fixând, de exemplu, existența lui Ninus în jurul anului 1800 î.H. (ceea ce, istoric, este posibil), de la această dată până în anul 606 î.H., (anul căderii regatului) vor putea fi atribuite acestui prim sistem statal asiro-babilonian circa 12 secole, cât Romei clasice, exemplul etern de viață statală.

b) Noua Babilonie a durat în total 68 de ani, de la descompunerea definitivă a imperiului cu capitala la Ninive, în anul 606 î.H. și până la cucerirea Babiloniei de către Cirus, în anul 538 î.H.

c) Cartagina, 668 de ani, de la Didona până la distrugerea orașului de către romani, în anul 146 î.H.

d) Statul evreu. Exodul din Egipt trebuie situat în jurul anului 1500 î.H. Consider totuși că viața statală a evreilor nu începe în timpul vieții nomade din vremea lui Avraam și nici de la intrarea lor în Palestina. În acea vreme, condiția lor corespundea aceleia a popoarelor germanice din vremea așa-numitei *migrații a popoarelor*, condiției grecilor de dinaintea războiului Troiei și a întoarcerii Heraclizilor și istoriei Romei de dinaintea epocii statale. Diferența constă numai în faptul că despre evrei și despre germani avem surse mai credibile decât despre primele mișcări ale grecilor și, mai ales, ale romanilor.

Considerând însă epoca Judecătorilor ca început al sistemului statal ebraic, se ajunge aproximativ la anul 1300 î.H. Scindarea regatului ebraic în două regate distincte – al lui Israel și al lui Iuda – a avut loc în anul 980 î.H., la 310 ani de la întemeierea statului. De la această scindare până la prima captivitate asiriană, adică până la căderea regatului lui Israel, au trecut 260 de ani; în schimb, regatul lui Iuda a trăit până la a doua captivitate babiloniană care a avut loc după victoria lui Nabucodonosor împotriva lui Nechao, în anul 604 î.H.

De atunci, statul evreu și-a pierdut pentru totdeauna independența și Palestina a devenit doar o provincie a Babiloniei, a Persiei, a regatelor greco-macedonene și, în sfârșit, a Imperiului Roman. Calculând deci din vremea Judecătorilor și până la căderea regatului de mai lungă durată al lui Iuda, de la anul 1300 î.H. la anul 600 î.H., obținem, în total, 700 de ani. A considera că, după captivitate, evreii conservă o viață statală proprie echivalează

cu a susține că națiuni ca cele din Georgia, Polonia, Boemia și Finlanda sunt încă autonome politic doar pentru faptul că mențin tradiții specifice și obiceiuri juridice locale. În ceea ce privește revolta Macabeilor sau cea împotriva romanilor, trebuie spus că acestea au fost doar revolte ale supușilor, insurecții; viața statală încetase să existe cu mult timp în urmă.

III. *Mezii și persanii*

De la Deioces, care a eliberat poporul med de sub dominația asiro-babiloniană, adică din anul 707 î.H., până la Alexandru Macedon și la bătălia de la Arbela sunt, în total, 376 de ani de viață pentru primul stat medo-persan. Cucerirea macedoneană nu a fost, evident, foarte profundă, religia lui Zoroastru rămânând suficient de puternică. Ulterior, statul persan a renăscut chiar sub semnul acestei religii și datorită contribuției proaspătului și, probabil, foarte asemănătorului popor al parților. De la urcarea pe tron a dinastiei Arsacizilor (250 î.H.) și până la prăbușirea celei sasanide (636 d.H.) au trecut, în total, 886 ani.

Unind toate sistemele statale create de mezi, persani și parți într-un ansamblu unic și nepunând la socoteală efemera ocupație macedoneană, de la Deioces la Yazdegerd, în timpul căruia imperiul sasanid a fost distrus de către musulmani, sunt 1262 de ani.

IV. *Republicile grecești, regatele greco-macedonene, greco-scite, greco-egiptene etc.*

a) Atena. De la Acostos la Filip Macedoneanul, din 1068 î.H. până în 338 î.H. – 730 de ani.

b) Sparta. Apărută aproape în același timp cu Atena (Acostos, într-adevăr, a fost ucis în timpul invaziei dorice a Aticei și a Peloponesului), a durat până la bătălia de la

Mantineia, în care Filopoimen, conducătorul Ligii ahee, i-a înfrânt definitiv pe spartani, sau până la abolirea legislației lui Licurg (188 î.H.) – maximum 880 de ani.

c) Teba. Întemeierea statului teban își are originea, probabil, în migrația dorienilor. Căderea sa, adică distrugerea orașului de către Alexandru Macedon, a avut loc în anul 335 î.H. – deci 733 de ani.

d) Siracuza. A fost întemeiată în anul 935 î.H.; înfrângerea sa progresivă de către cartaginezi a avut loc în secolul al III-lea î.H. Transformarea Siciliei în provincie romană, după expulzarea cartaginezilor, a avut loc în anul 212 î.H. – deci, în total, 533 de ani.

Considerând istoria tuturor republicilor grecești, din timpurile legendare și până la Alexandru Macedon, adică din anul 1000-1200 î.H. și până în anul 320 î.H., totalul vieții lor statale nu depășește 900 de ani.

e) Regatul Seleucizilor sirieni. Din anul 323 î.H., anul în care s-a distrus efemera monarhie a lui Alexandru, până în anul 64 î.H. (distrugerea regatului de către Pompeius) – 259 de ani.

f) Regatul Pergamului. Din 282 î.H. până în 133 î.H. (anul în care este absorbit de Roma sub numele de Asia) – 149 de ani.

g) Statul egiptean al Ptolemeilor. Din anul 323 î.H. și până la unirea cu Roma, în anul 30 î.H. – un total de nici măcar 300 de ani.

h) Regatul macedonean. De la începutul său până la moartea lui Alexandru (de la domnia lui Perdicas I, în jurul anului 700 î.H., până în anul 323 î.H.) – 377 de ani. Lui Alexandru i-a supraviețuit numai statul macedonean, până în anul 148 î.H., când a fost redus de Metellus la condiția de provincie romană. În total, viața statală a Macedoniei a durat 552 de ani.

Dacă luăm în considerare toată viața statală greco-macedoneană, din timpurile legendare și până la înfrângerea

Egiptului (adică a celui mai puternic dintre statele de cultură greco-macedoneană) de către romani, obținem din nou clasică cifră de 1200 de ani sau 12 secole.

V. Roma

În cazul acesta, calculul este simplu, fiindcă nu s-au cunoscut întreruperi, din punct de vedere statal, de la întemeiere și până la cădere. Nu a existat măcinarea și asincronia din statelor greco-macedonene și nici cucerirea străină, ca în cele medo-persane. Calculând de la legendarul Romulus până la Romulus Augustulus și Odoacru, obținem 1229 de ani (din 753 î.H. până în 476 d.H.). Considerând numai perioadele cele mai documentate istoric, vom avea circa 1000 de ani.

VI. Bizanțul

De la transferarea capitalei și de la triumful creștinismului până la căderea orașului sub turci, adică din 315 până în 1453, Imperiul Bizantin a trăit 1128 de ani.

Înainte de a aborda problema nașterii statelor europene moderne, consider necesar să spun câteva cuvinte despre China.

Avem oare dreptul să privim China, a cărei istorie ne este încă destul de necunoscută, doar ca un stat care a trăit fără întrerupere câteva mii de ani? Este mai corect, cred eu, să considerăm China ceva mai mult decât un simplu stat, s-o considerăm, cu alte cuvinte – împreună cu Japonia și cu alte țări învecinate – drept o lume culturală autonomă, o lume istorică specială care, spre deosebire de statele din bazinul Mării Mediterane, nu se află în calea tuturor popoarelor și care, din acest motiv, a putut să-și conserve, în mod neobișnuit de lung, propria individualitate și puritate.

La aceasta trebuie adăugat că și în China au avut loc, destul de frecvent, schimbări statale; însă este vorba de procese istorice puțin inteligibile pentru noi, deoarece nu prezintă acele antiteze și acele contraste cu care suntem obișnuiți în tabloul statelor și al civilizațiilor apărute în jurul bazinului nostru mediteranean. Acolo, în profunzimile Asiei orientale, a trăit multe secole – când liniștit, când furtunos – mereu același neam. Aici însă, în Europa, s-au înfruntat o mulțime de popoare aparținând unor rase și neamuri diferite: arieni, semiți, hamiți, turcmeni, mongoli etc.

Este posibil, repet, ca și foarte lunga istorie a civilizației chineze să se poată subîmpărți, studiind-o cu mai multă atenție, în câteva perioade distincte, cu durata de 1000-1200 de ani. Cei șase mii de ani care sunt atribuiți Chinei de către unii cercetători se pot referi la amintiri comune, dar nu la viața culturală și politică bine conturată, care este obiectul acestei cărți. Atribuind vieții politice și culturale chineze chiar și patru milenii, este posibil să subîmpărțim această cifră în câteva perioade statale cu durata normală de o mie de ani fiecare.

Despre Egipt am vorbit deja mai înainte, dezvoltând aproximativ aceeași teză. Consider, într-adevăr, că nici Egiptul antic, nici China de astăzi nu-mi pot contesta, din cauza izolării lor, afirmația conform căreia nici un stat, cel puțin în Occident (dar la fel se întâmplă și în Egipt, după apariția unor rivali demni de luat în seamă precum caldeenii și medo-persanii), nu trăiește mai mult de 12 secole. Multe state au trăit mult mai puțin. Republicile democratice trăiesc mai puțin decât cele aristocratice – Teba mai puțin decât Sparta. Monarhiile puternic ierarhice sunt mai solide decât cele egalitariste și își revin cu mai mare ușurință din toate înfrângerile. De exemplu, Persia Ahemenizilor a renăscut după invazia macedoneană și a supraviețuit multe secole învingătorilor săi efemeri.

capitolul IX

DESPRE VÂRSTA STATELOR EUROPENE

Care este secolul pe care îl vom considera ca început al formării statelor europene? Vom începe istoria Franței de la Clovis, adică din secolul al V-lea? În acest caz, Franța ar fi probabil singurul dintre statele europene care a existat neîntrerupt din acea vreme și până astăzi. Germania se afla atunci într-o situație haotică și neorganizată regat al goților arieni ocupa o parte considerabilă a sa. În Anglia, Egbert a luat titlul de rege al Angliei numai în secolul al IX-lea. În Spania au dominat îndelung arabii și viitorii creștino-spanioli se aflau în cea mai mare neputință. În Italia, după înfrângerea vandalilor, urmau goții lui Odoacru, Teodoric și așa mai departe. Urmele lui Attila erau pretutindeni proaspete. Roma occidentală a căzut nu cu mulți ani înainte de botezul lui Clovis. Acesta era un franc pur; nu se realizase încă acea fuziune cu elementele galo-romane care stă la baza istoriei Franței.

Întotdeauna este dificil să propunem date semnificative din punct de vedere istoric. Datele, limitele și granițele care au ca scop definirea epocilor, a neamurilor, a claselor sociale etc. sunt întotdeauna semne mai mult sau mai puțin artificiale. Oportunitatea unui asemenea procedeu este legată de tactul, ca să zicem așa, artistic al celui care se servește de el. Același lucru se întâmplă în științele naturale³⁶.

În baza acestei scrupulozități istorice, consider că toată perioada istoriei europene de dinaintea lui Carol cel Mare se poate considera corespunzătoare istoriei grecești din timpurile eroice ale războiului troian și ale călătoriei argonauților. Perioada Nibelungilor corespunde aceleia a lui Homer și, în ceea ce privește istoria romană,

epocii de dinaintea întemeierii oraşului sau, dacă preferăm, întregii perioade de gestație a primilor regi. Diferența constă numai în nivelul diferit de verosimilitate a evenimentelor. Posedăm, într-adevăr, o cantitate relativ însemnată de mărturii, mai mult sau mai puțin verosimile, referitoare la istoria perioadei tulburi de gestație a Europei. În schimb, în ceea ce privește perioada de gestație a Greciei avem numai adevărul poetic al versurilor lui Homer, iar despre istoria primitivă a Romei, încă și mai puțin. Extinzând în continuare analogia, consider că perioada istoriei ebraice, care merge de la Moise la Judecători, corespunde exact acestei perioade de migrații, invazii și conflicte. În acest caz există, ca și pentru istoria europeană, mărturii pe care unii consideră potrivit să le conteste, dar care sunt, cel puțin, limpezi și coerente.

Și situația nu este oare similară în cazul caldeenilor din vremea lui Nimrod și al iraniienilor de dinaintea lui Astiage și Cyrus? Toată diferența constă, repet, în nivelul diferit al verosimilității istorice a mărturiilor pe care le avem despre aceste epoci de gestație și în cantitatea și calitatea amănunțelor ajunse până la noi; dincolo de aceasta, se poate determina încă de la început caracterul intim și esențial pe care fiecare popor sau fiecare neam îl va arăta în cursul vieții lui istorice. Așa, de exemplu, caracterul teocratic, sacerdotal și puternic impregnat de conștiința etnică predomina la poporul evreu; cel citadin, la greci și romani; iar sentimentul originii familiale și spiritul rural-aristocratic și feudal erau specifice europenilor și, poate, popoarelor iraniene.

În Europa, monarhia și aristocrația au căpătat un caracter puternic feudal, mai ales în țările în care ereditatea Romei era mai slabă, în Germania și în Anglia. Chiar puterea temporală a papei și forța sa spirituală s-au definit prin influența feudalismului germanic.

Genialul Guizot, în *Istoria civilizației*, și Pichler, în *Papalitatea și bisericile Orientului*, dezvoltă, într-o manieră foarte asemănătoare, ideea că în Orientul creștin exista un singur împărat și că nobilimea era slabă, în timp ce centralizarea era puternică. Prin urmare, într-o asemenea situație, biserica se putea baza pe împărat. Ce ar fi putut însă face episcopul Romei, asediat de o multitudine de principii și regi, pe jumătate domni și pe jumătate bandiți, în afară de a-și întări mai întâi propria independență politică printr-un serviciu dezinteresat față de Biserică, iar apoi de a tinde către putere și supremație?

Întărirea puterii papale, ruptura cu Orientul bizantin, luarea de către Carol cel Mare a titlului imperial și invaziile normande (ultimul episod, cel puțin în Occident, al așa-ziselor migrații ale popoarelor), iată epoca în care începe să se profileze cu claritate fizionomia Europei occidentale având la bază, pe de o parte, haosul administrației germanice și, pe de alta, amprenta bizantină, comună întregului creștinism primitiv.

Europa, creându-și un împărat după asemănarea celui bizantin, dar împotriva acestuia, s-a îndreptat, poate fără să bănuiască, pe un drum total diferit. De aceea este potrivit să luăm secolele al IX-lea și al X-lea și nu secolul al V-lea ca început al acelei forme statale în sens propriu europeană care a definit, progresiv, chiar caracterul culturii occidentale, al acestei noi civilizații universale care a urmat culturii greco-romane, celei bizantine și fragilei civilizații a arabilor.

Civilizația europeană s-a format în urma contopirii creștinismului bizantin, a feudalismului german, a filosofiei și a esteticii grecești (la care Europa a recurs nu numai o dată pentru a se reîmprospăta din punct de vedere cultural), a principiilor juridice și municipale ale Romei. Confruntarea acestor patru principii se verifică și acum

în Occident. Principiul municipal și citadin (burghezia) a triumfat, din secolul trecut, împotriva tuturor celorlalte și a denaturat (sau doar a transformat) caracterul creștinismului, al individualismului germanic, al cezarismului roman și al tradițiilor artistice și filosofice grecești.

În locul metafizicii creștine și a ascetismului a apărut utilitarismul pământesc și practic; gândul nu se mai îndreaptă către dragostea pentru Dumnezeu, către salvarea sufletului și către unirea cu Hristos, ci numai către răspândirea universală a bunăstării materiale. Creștinismul actual nu se mai prezintă ca o învățătură divină, teribilă și consolatoare în același timp, ci ca un bălbâit infantil, o alegorie, o povestire morală care trebuie interpretată cu înțelepciune în cadrul utilitarismului economic și moral.

Înclinațiile aristocratice și somptuoase către o senzualitate rafinată, către *morbida filosofie abstractă și către nociva perfecționare a unei arte foarte ideale*, toate aceste aspecte ale vieții occidentale, luate direct din Grecia sau prin intermediul Romei lui Lucullus și Horațiu, și-au pierdut caracterul lor antic distins pentru a dobândi unul mai democratic și accesibil tuturor, un caracter în mod inevitabil mai vulgar, mai grosolan și chiar dezastruos pentru structura antică.

Drepturile personale ale individului și aspirația către bunăstarea universală (degenerare, democratizare a individualismului germanic și transformare a carității personale a creștinului într-un utilitarism profilactic, arid și impersonal) au și în acest caz rolul lor.

Și eu am aceleași drepturi, strigă toți, uitând că *quod licet Jovi, non licet bovi*, adică ceea ce este bun pentru Ludovic al XIV-lea nu este bun și pentru Gambetta și Roumestan.

În Occident, puterea monarhică, rezultată din fuziunea feudalismului german cu cezarismul roman, a fost pretutindeni slăbită și limitată de burghezia citadină. În ceea

ce privește individualismul germanic – atât de intens încât germanii, încă din timpul lui Tacitus, preferau moartea unei pedepse corporale – trebuie observat că acest principiu, cândva un util instrument de disciplină pentru Europa (era, într-adevăr, monopolul câtorva, puși să-i domine pe toți ceilalți), a devenit de acum un bun al fiecăruia și de aceea fiecare strigă: *Monsieur! Tous les hommes ont les mêmes droits!* (Dar oare este vorba de o dogmă de credință sau de o afirmare a științei?) Trebuie, în orice caz, să observăm că, începând din secolul al IX-lea și aproximativ până în secolele al XV-lea, al XVI-lea și al XVII-lea și, în parte, al XVIII-lea, Europa se dezvoltă în mod multilateral și inegal. Începând din secolul al IX-lea, din vremea lui Carol cel Mare, care a unit sub sceptrul său aproape toată Europa continentală (cu excepția celor mai nordice și a celor mai sudice regiuni), se definesc mai distinct decât în trecut viitoarele granițe ale fiecărui stat european în parte. Se desăvârșește schisma catolică și, imediat după moartea lui Carol cel Mare, apar acei normanzi a căror intruziune în Anglia, Italia și Franța a contribuit la conturarea definitivă a formelor politice ale acestor țări. Normanzii (scandinavii din nord), absenți în imperiul lui Carol, și-au făcut ei înșiși apariția în sud pentru a remedia această lacună, pentru a lega, prin intruziunea lor, întreaga Europă într-un spirit unic, din regiunile polare la Marea Mediterană. Din acel moment, fiecare stat european în parte și civilizația europeană în ansamblul ei se dezvoltă în mod mai clar și mai semnificativ. După civilizația medo-persană unitară, a dominat în lume fragmentarea cultură greco-macedoneană; aceasta a fost înlocuită de cultura unitară a Romei; în partea sa orientală, civilizația bizantină a reprezentat continuarea formei statale unitare a Romei, însă în regiunile sale occidentale se pregătea o nouă cultură europeană, fragmentară precum cea greacă, și totuși în întregime originală.

Unită în spirit și în idealurile culturale și familiale, dar divizată de interesele statale, Europa era în același timp extraordinar de multiformă și extraordinar de armonioasă; armonia, într-adevăr, nu este un unison pacific, ci o luptă creativă și fertilă, chiar dacă destul de crudă. Așa este și armonia naturii neumane la care se silesc realiștii să reconducă viața umană. Nu am intenția să insist în ceea ce privește varietatea juridică, religioasă, regională, socială, etnografică și artistică a Europei din epoca Renașterii până la jumătatea secolului al XVIII-lea. Este vorba de lucruri universal recunoscute și, pentru a le aminti într-un mod mai potrivit, este suficient să deschidem orice lucrare de istorie contemporană: Bebel, Prévost-Paradol etc. Toți istoricii sunt de acord în a recunoaște această varietate, toți mărturisesc fără echivoc această bogăție de conținut, supusă formelor despotice și disciplinatoare ale diverselor popoare.

În ciuda acestui fapt, mulți scriitori evaluează negativ acest ansamblu pentru că nu se găsesc pe teritoriul solid al unui studiu obiectiv, ci abordează istoria din punctul de vedere abstract și preconcept al liberei gândiri, al bunăstării, al democrației și al umanitarismului. Aceștia din urmă abordează problema într-o manieră neștiințifică și, în calitate de veritabili sceptici, nu se preocupă de consecințele atitudinii lor; ei judecă fiecare lucru prin prisma unui scop și a unei cauze finale (iar acest lucru este interzis realiștilor din aceeași știință) și sunt „tendențioși”; însă faptele rămân fapte și, oricare ar fi pasiunile scriitorilor, istoria arată întotdeauna, chiar și în cazul Europei, același fenomen, același proces de creștere gradată a complexității tabloului, atât a celui european comun, cât și a tablourilor individuale ale Franței, Italiei, Angliei, Germaniei etc.

Protestantul și conservatorul Guizot, liberalul și raționalistul Bokl și estetul Macaulay sunt complet de acord

asupra acestui punct. Această concluzie ne este oferită nu numai de istorici, ci și de romancieri, de cei buni ca și de cei mai puțin buni, de poeți și de publiciști, de manualele cele mai concise, de monografiile cele mai voluminoase și de schițele istorice de orice fel. Către această concluzie ne orientează cu obiectivitate Walter Scott și Shakespeare, Alexandre Dumas-tatăl și Goethe, John Stuart Mill, Proudhon și Von Humboldt, greoaia monografie a lui Pichler despre împărțirea bisericilor și toate manualele bune.

Din secolele al XIV-lea-al XV-lea și până în secolul al XVII-lea (în unele locuri până la jumătatea secolului al XVIII-lea), Europa a crescut fără întrerupere în complexitate și forță, extinzându-se în America, Africa și Asia. După aceea, expansiunea a continuat pe spezele complexității. Încep amestecul și pierderea contururilor morfologice precise ale trecutului, antitezele religioase se atenuază, regiuni și națiuni întregi devin tot mai asemănătoare, clasele se nivelează, diversitatea de educație, condiții și caractere pălește, teoriile proclamă în primul rând *les droits de l'homme* aplicate cu violență, în anii '89 și '93, în Franța și apoi, pașnic și gradat, în secolul al XIX-lea, în restul Europei. În continuare, sistemul a declarat insuficientă această egalitate politică (simplificare) și a pretins egalitatea economică, intelectuală și sexuală totală. Ambițiile teoretice ale acestei simplificări secundare extreme s-au scindat, în final, în două idealuri diferite: de o parte, idealul lui Proudhon, anarhic sub aspect statal, dar despotic în cadrul familiei; de cealaltă, idealul lui Cabet și al comuniștilor, libertin din punct de vedere sexual, dar foarte despotic în ceea ce privește organizarea statală.

Europa a supraviețuit amestecului politic și social; vom vedea imediat cum va suporta tentativele noului și definitivului amestec simplificator (economic, intelectual, educativ și sexual). Este, în orice caz, interesant de notat

că nici Proudhon, nici comuniștii nu au putut să se lipsească, nici măcar în teorie, de o anumită formă (adică de despotism); primul ar fi dorit să acopere tot pământul cu mici nuclee familiale, în interiorul cărora soțul – patriarh – ar conduce, ca pe niște slujitori laici, pe soție și pe copiii, nefiind subordonat nici unei influențe externe (statale). În schimb, comuniștii ar fi vrut să distribuie umanitatea în structuri comunitare și utilitariste în care ar avea cale liberă voința sexuală, sub conducerea unei oarecare convenții atee și atotputernice. În ambele cazuri ar exista o întoarcere la disciplină. *Les extrêmes se touchent!*

Începând din secolul al XVIII-lea, toată Europa se nivelează în mod progresiv, precipitându-se în amestecul secundar; ea era simplă și amestecată în secolul al IX-lea și așa vrea să redevină în secolul al XIX-lea. Europa a trăit de acum o mie de ani și nu mai vrea morfologie! Tinde, prin acest amestec, către idealul simplității celei mai uniforme și, nefiind foarte departe de acest obiectiv, va trebui să cadă repede și să lase altora locul său!

Inițial destul de asemănători între ei, celto-romanii, celto-germanii și romano-germanii au creat, cu mult timp în urmă, organisme statale variate și dezvoltate, iar acum visează să redevină schelete asemănătoare. Stejarul, pinul, mărul, plopul sunt nesatisfăcuți de acele diferențe care, create între ei în cursul perioadei de complexitate înfloritoare, confereau atâta varietate tabloului general al somptuoasei grădini occidentale. Gem toți laolaltă fiindcă există încă un înveliș unificator și pentru că mai trăiesc fragmente ale vechilor și prea greoaiele frunze, ale inutilelor flori ale trecutului; ei râvnesc să se unească într-un singur arbore, degenerat și simplificat.

Organizarea înseamnă suferință și constrângere! Nu mai vrem restricții, nu mai vrem o organizare multiformă! Pretutindeni aceleași constituții democratice. Pretutindeni raționalismul german, pseudolibertatea britanică,

egalitatea franceză, corupția italiană sau fanatismul spaniol tinzând către chiar această corupție. Pretutindeni căsătoria civilă, persecuția catolicilor, pretutindeni disprețul față de ascetism, ura față de ierarhii și putere (nu față de cea proprie, ci doar față de a altuia), pretutindeni speranțe oarbe în fericirea pământească și în egalitatea pământescă totală! Pretutindeni o orbire fatală, de neînțeles! Pretutindeni știința pozitivă și pretutindeni încrederea neștiințifică în procesul democratic nivelator și umanitar.

În loc să se convingă, folosindu-se de exemplul anilor '70, că democrația este distrugătoare, Prusia aristocratică și pietistă se dizolvă nebunește în Germania liberală, simplificată, amestecată și necredincioasă, uitând că, dacă diviziunea putea uneori să dăuneze unității ordonate, era totuși un obstacol în calea unității anarhice. Temperamentele uniforme și organisme similare își transmit mai ușor aceeași boală!

Complexitatea mașinilor, complexitatea administrațiilor și a structurilor juridice, complexitatea necesităților metropolelor, complexitatea acțiunilor și a influențelor lumii intelectuale și jurnalistice, complexitatea evoluției științei – toate acestea nu dezminț în nici un fel teza mea. Toate aceste lucruri nu sunt decât instrumente ale amestecului, sunt forțele finale care îi precipită pe toți și totul în groapa unică a vulgarității și a prozei pseudo-umanitare, toate acestea fac parte dintr-un procedeu algebric complex, ce tinde să-i readucă pe toți și totul la un unic numitor.

Căile procesului egalitarist sunt complexe, însă scopul lor este grosolan, simplu ca și concepție, idealuri și influențe. Scopul său este omul mediu, burghezul satisfăcut printre milioane de alți oameni medii asemănători lui și tot atât de satisfăcuți.

The history of the United States is a story of a young nation that grew from a small group of colonies on the eastern coast of North America. In 1776, the thirteen original colonies declared their independence from Great Britain, and the United States was born. The new nation faced many challenges, including the War of 1812, the Civil War, and the struggle for civil rights. Over time, the United States expanded its territory and became a world power. Today, the United States is a democratic republic with a rich and diverse culture.

The early years of the United States were marked by the struggle for independence from British rule. The American Revolution (1775-1783) was a pivotal moment in the nation's history, leading to the signing of the Declaration of Independence in 1776. The new nation was founded on the principles of liberty, justice, and equality under the law. The Constitution, signed in 1787, established the framework for the federal government and the rights of the states.

The United States continued to grow and expand its territory throughout the 19th century. The Louisiana Purchase of 1803 and the Texas Annexation of 1845 were major events in the nation's expansion. The westward movement of settlers led to the discovery of gold in California and the establishment of the transcontinental railroad. The Civil War (1861-1865) was a defining moment in the nation's history, as it resolved the issue of slavery and preserved the Union.

The late 19th and early 20th centuries saw the United States emerge as a world power. The Spanish-American War (1898) resulted in the acquisition of territories such as Puerto Rico, Guam, and the Philippines. The United States played a leading role in the Progressive Era, which sought to address social and economic problems. The Great Depression of the 1930s led to the New Deal, a series of programs and reforms that reshaped the nation's economy and social structure.

The United States entered World War II in 1941, and its victory over the Axis powers in 1945 established it as a superpower. The Cold War (1947-1991) was a period of tension and competition between the United States and the Soviet Union. The United States led the Western Bloc, while the Soviet Union led the Eastern Bloc. The end of the Cold War in 1991 marked the beginning of a new era of global cooperation and peace.

In the 21st century, the United States has continued to play a leading role in the world. It has been a key player in the fight against terrorism, particularly in the aftermath of the September 11 attacks in 2001. The United States has also been a leader in the development of new technologies and the promotion of human rights. As the world becomes increasingly interconnected, the United States remains a major force in shaping the future of the planet.

capitolul x

DIN NOU DESPRE ACELAȘI SUBIECT

Una dintre prejudecățile cele mai puternice ale timpului nostru este convingerea că centralizarea este, prin sine însăși, inevitabil dăunătoare. De obicei se ia ca țintă centralizarea Franței. În realitate, inconvenientul nu constă în centralizarea puterii, ci în amestecul formelor vitale, în egalitatea drepturilor, în uniformitatea idealului subiectiv și eudemonist și în ciocnirea de interese provocată de toate acestea.

Cu cât sunt mai uniforme temperamentele, cu atât sunt mai periculoase bolile contagioase și mai asemănătoare necesitățile!

Analizând problema nu din punctul de vedere al bunăstării generale, ci din acela al conservării statale și al ordinii, se va vedea că nici vechea centralizare a Franței, nici fragmentarea Germaniei și a Italiei, nici libertățile locale din vechea Spanie, nici descentralizarea statelor britanice, nici variata stratificare orizontală (corporativă) a întregii Europe din trecut nu au împiedicat diferitele state europene să fie îndelung neatinse și să creeze o cantitate enormă de opere elevate și nemuritoare, în folosul întregii umanități.

Centralizarea, prin sine însăși, nu este dăunătoare diverselor state; dimpotrivă, ea este benefică atât timp cât puterea care i se supune este multiformă; inconștientul sau semiinconștientul *divide et impera* este, într-adevăr, o lege a naturii și nu, cum gândesc mulți, indice al iezuitismului și al decăderii moravurilor.

Atât timp cât există clasele și provinciile își conservă individualitatea, cât educația este deosebită la diversele niveluri ale societății și ambițiile oamenilor nu sunt uni-

formizate, atât timp cât neamurile și religiile nu sunt nivelate într-un indiferentism universal, puterea, mai mult sau mai puțin centralizată, este o necesitate. Când toate aceste culori încep să pălească și să se amestece, centralizarea puterii este, în orice caz, singura salvare provizorie de la democratizarea ulterioară a vieții și a intelectului.

Spania nu a cunoscut niciodată o centralizare asemănătoare aceleia franceze; oare situația sa actuală este mai bună? Dar Italia? Este oare Italia puternică? Este oare spiritul său fecund? Însă este clar că aparenta sa ordine este susținută nu de spiritul său interior, ci numai de circumstanțele particulare ale politicii internaționale. Cercetând imparțial banalitatea, prozaicul și sterilitatea spirituală a acestei Italii pseudorisorgimentale, nu ne dăm oare seama că unificarea sa s-a realizat nu ca rezultat al dezvoltării unui complex și individualizat spirit neoitalian, ci numai ca urmare a slăbirii contemporane a Franței și a Austriei și a dezagregării definitive a forței conservatoare a papalității? În orice caz, mișcarea risorgimentală italiană constituie o înaintare ulterioară către amestecul universal și către simplificarea Occidentului. Italia, ca urmare a acestei mișcări, a devenit asemănătoare Franței lui Ludovic-Filip și nimic mai mult. Ba chiar mai slabă, în ceea ce privește productivitatea intelectuală, pentru că s-a acordat la ceea ce este deja vechi în restul Europei! În afară de asta, în Italia există mulți socialiști, și acest lucru este periculos; perioada vorbărească și visătoare a socialismului a apus și aceasta înseamnă doar că de acum înainte se va cuibări tot mai adânc în mulțimile ignorante, dar puternice!

Un lucru este clar: Europa secolului al XIX-lea a depășit pragul fatal al celor o mie de ani de viață statală. Ce s-a întâmplat în ea? Europa, repet, s-a amestecat în aspectul său general, părțile care o compun au devenit mult mai asemănătoare decât în trecut, adică mai unifor-

me, și complexitatea fenomenelor procesului progresist este asimilabilă aceleia a unui oarecare teribil proces patologic care conduce, fără oprire, un organism complex către simplificarea secundară a cadavrului, a scheletului și a prafului! În locul organizării variate, se răspândește tot mai mult descompunerea în uniformitate! Acest fapt mi se pare indiscutabil.

Rezultatul acestui proces poate fi nesigur, nu neg acest lucru; dar comparând tabloul fenomenului contemporan cu acelea ale tuturor statelor din momentul de dinaintea căderii lor, ne dăm seama că un singur lucru unește sfârșitul Atenei, al Spartei, al întregii lumi grecești, al Egiptului, al Bizanțului și al Romei: nivelarea, degradarea morală generală, amestecul; pietre șlefuite și consumate de timp și de contactul reciproc înlocuiesc cristalele cu contururi precise; lemne și semințe utile altor noi lumi pentru a se încălzi și a se hrăni, dar acum incapabile să producă flori și fructe.

Actualul proces nu este un proces de dezvoltare, ci de simplificare și de amestecare secundară; este un proces de descompunere atât pentru popoarele în cadrul cărora s-a născut cât și pentru acelea al căror stăpân a devenit ulterior... Se pare că trebuie să se extindă în toată lumea... Și Japonia, de exemplu, se europenizează (se descompune).

Ce s-a întâmplat, în interiorul statelor europene, odată depășit mileniul fatal?

Toate, fără excepție, dar într-o măsură diferită, au desfigurat, la nivelul componentelor și al ansamblului, forma politică de ele însele elaborată în perioada de complexitate înfloritoare. Toate au trădat, în mod progresiv, sistemul ideilor abstracte puse mai presus de satisfacția personală și subiectivă, idei elaborate în epoca morfologică și înălțate la rang de stindard sau de ghid. Din secolul trecut și de la începutul secolului nostru, continentul

european a fost invadat în mod echivoc de idei constituționale de origine anglosaxonă.

Spania era o monarhie autocratică, dar descentralizată; se trudesce acum să o facă liberală și constituțională, să slăbească puterea și să întărească reprezentarea populară. Apropiindu-se Spania de tipul statal pseudobritanic, s-a simplificat din nou tabloul juridic global al Europei. Și ce mai vedem? Franța? De ce continuăm să vorbim despre atât de cunoscuta, transparenta și instructiva istorie franceză? Forma sa politică era aceea a unei monarhii centralizate, aristocratice și catolice. Înșelătoarea, arzătoarea măreție a anului 1789 a trădat toate acestea. De atunci, Franța s-a amestecat și nivelat neîncetat până când anul 1871 a demonstrat că printre mulții săi cetățeni nu există oameni, nici conducători de o oarecare valoare. Desigur, nu parlamentarismul creează adevărații conducători, ci numai libertatea reală, adică o libertate care în ochii multora este arbitrară. Trebuie să fim capabili pentru a conduce cu curaj!

Trebuie notat că, de îndată ce partidul meschinului Jules Favre și al meschinilor săi tovarăși a început să treacă înainte, de îndată ce au început să-l împiedice pe Napoleon al III-lea să acționeze, imediat s-au înmulțit erorile și nenorocirile. Dar de aceasta nu este responsabilă puterea, ci nesupunerea cetățenilor!

Actualmente, Franța este extrem de amestecată și de simplă; este o republică democratică. Este oare solidă?

Ce face Germania? Amintim, în primul rând, că, sub aspect politic, au murit deja toate statele Germaniei centrale și meridionale, adică acelea în care se răspândiseră într-o măsură mai mare, mai ales după 1848, raționalismul, egalitatea și libertatea (Rhiel a descris cu o măiestrie extraordinară acest amestec ce s-a verificat în Germania centrală). Numai Bavaria catolică mai dă semne de viață,

grație mai ales originalității și înapoierii sale (tot în Rhiel se găsesc pagini magnifice despre țărani bavarezi).

Peste tot și toată a biruit Prusia, care avea: 1) un rege religios și aproape atotputernic; 2) o constituție „rea”, adică ineficace, întrucât permitea puterii să acționeze fără piedici; 3) o clasă nobiliară privilegiată și războinică. În concluzie, tot ceea ce i-a lipsit Germaniei centrale în 1866 și Franței în anii '70. Ce se va întâmpla în viitor cu Prusia? Renan care, după cât se pare, era liberal numai în ceea ce privește religia (și nu există nimic mai rău), după înfrângerea democrației franceze (care fără împărat s-a acoperit de rușine și mai mult decât cu el), a exclamat cu disperare că statul nu poate trăi fără aristocrație; dar pentru că nu ne putem întoarce de unde am plecat, Franța să continue, totuși, zice Renan, pe calea putrefacției democratice! Vom încerca să ne răzbunăm pe vecinii noștri contaminându-i chiar cu boala noastră! Puțin timp după aceasta, ziarul *Times* a publicat următorul articol: *Răzbușnarea Franței se realizează. Bătrâna Prusie se democratizează.*

Influența aristocrației prusace în districtele administrative este redusă la zero; biserica și partidul catolic sunt persecutate într-atât încât chiar clerul protestant este neliniștit (acest neputincios protestantism!); se introduce căsătoria civilă, care nu este altceva decât un concubinaj legal.

În ceea ce privește instrucția generală – serviciul militar obligatoriu, standardizarea și răspândirea căii ferate – este vorba, după mine, de arme cu două tăișuri: astăzi utile menținerii ordinii, iar mâine aducătoare de distrugere. Toate aceste lucruri contribuie, în orice caz, la simplificarea secundară.

Politica externă este strânsă în menghină de slavi și de francezi. Opoziția și frazele liberalilor sunt puternice numai în timp de pace. Liberalii secolului al XVIII-lea aveau măcar idei noi, vechi aversiuni și interese econo-

mice, asemănătoare în parte cu acelea ale poporului. Se mai întâmplă astfel în cazul liberalilor actuali?

Austria, înfrântă la Sadowa, a intrat cu convingere în noua eră a libertății și a egalității și s-a scindat în două părți, temându-se că, de la o zi la alta, va trebui să se împartă în cinci sau șase.

Și Turcia abia rezistă, și nu datorită forțelor proprii, ci doar grație circumstanțelor politice externe și discordiilor interne ale supușilor creștini. De cât timp se află Turcia în situația aceasta? Cred că din momentul în care a început să niveleze, împotriva modelului din trecut, condițiile și drepturile supușilor de credință diversă; deci din momentul în care a început să se democratizeze în felul său. Dacă Turcia, așa cum ar vrea englezii pentru a anula influența Rusiei asupra sultanului autocratic, și-ar alege un parlament și ar adăuga dezordinea liberală slăbiciunii egalitariste, ea nu ar supraviețui decât pentru câțiva ani.

Rămâne doar Anglia. Aici procesul egalitarist nu s-a exprimat încă într-un mod prea distrugător³⁷. Liberalismul, înțeles în sens strict constituțional și politic, era deja de mult timp inerent organizării naturale a acestei țări. Dacă extindem ulterior conceptul de libertate, acesta va ajunge să coincidă, sub unele aspecte, cu acela de egalitate. Dar acest tip de libertate nu exista înainte în Anglia; într-adevăr, nici disidenții, nici catolicii, nici irlandezii, nici clasele sărace engleze nu puteau fi definite în totalitate libere din punct de vedere politic. Până cu foarte puțin timp în urmă, liberele instituții englezești erau strâns legate de privilegiile bisericii anglicane.

În Evul Mediu, în Anglia exista inițial o egalitate mai mare decât în Franța; dar apoi, tocmai pe măsura apropiării epocii de înflorire (Elisabeta, dinastia Stuart, Wilhelm de Orania și George I), libertățile reale și juridice au scăzut progresiv.

Și Anglia, ca orice stat, națiune sau organism și, nici mai mult, nici mai puțin, ca orice lucru existent în spațiu și în conștiință (ca un copac, un om, ca sistemele filosofice și stilurile arhitectonice), este supusă legii universale a dezvoltării, care constă într-o creștere progresivă a complexității unui conținut susținut temporar de despotismul unei forme; lege conform căreia orice lucru mai întâi se individualizează (adică tinde la unitatea maximă în varietatea și originalitatea maximă), iar apoi se înclină, amestecându-se și simplificându-se din nou până când se deteriorează, se fragmentează și, în sfârșit, pierе. Încă de la prima privire, se vede că Anglia a fost mai norocoasă decât celelalte state europene; însă privind cu atenție, acest privilegiu nu trebuie supraevaluat. Anglia a obținut sigur un profit mare din faptul că a putut să-și vândă marfa în vastele colonii. Anglia s-a democratizat pe un sol nou, acela al Statelor Unite ale Americii.

Statele Unite se raportează în spațiu la Anglia așa cum Franța secolului al XIX-lea se raportează în timp la cea a secolului al XVII-lea. America lui Washington și Lincoln și Franța lui Napoleon I și a lui Napoleon al III-lea sunt în mod egal țări democratice și amestecate, apărute amândouă din procesul de simplificare secundară: prima, din Anglia Elisabetei, a lui William al III-lea și Pitt; a doua, din Franța lui Francisc I și a lui Ludovic al XIV-lea³⁸.

Despre procesul de simplificare și de amestecare secundară mi se pare că deja am vorbit: înainte de prăbușirea lor completă sau de o supunere definitivă, națiunile nu se întorc niciodată cu totul la sărăcia și la simplitatea timpurilor primitive, însă conservă întotdeauna, până la sfârșit, câteva elemente ale perioadei lor de înflorire. Sparta i-a păstrat până la sfârșit pe cei doi regi ai săi, iar Roma – dictatura legală a împăraților săi și chiar o umbră a senatului. Atena a pierit sub conducerea a doi demagogi iubiți, Demostene și Focion. Bizanțul a căzut pe zidurile Noii Rome, împreună cu cezarul său ortodox.

În scopul de a-l convinge definitiv pe cititor că numeroasele exemple citate – extrase nu numai din viața politică, ci și din fenomenele naturii și din istoria spiritului uman – nu au fost folosite de mine ca similitudini retorice, ci numai în încercarea de a explica, cu legi reale și generale, istoria dezvoltării și mai ales a căderii statelor, mă voi referi acum la faptul că acest fenomen se întâlnește în tot ceea ce există. Vedem, într-adevăr, că în timpul procesului de descompunere și de moarte se mențin, până în ultimul moment, unele trăsături care s-au conturat în perioada de înflorire și complexitate.

Astfel, embrionii tuturor animalelor sunt destul de asemănători între ei, foarte simpli și uniformi; feții tuturor mamiferelor sunt inițial uniformi și foarte asemănători; iar resturile diverselor animale apar încă suficient de individualizate până în momentul în care se transformă în pulbere (de exemplu, scheletul intern al vertebratelor, învelișul extern al articulatelor, cochiliile moluștelor și așa mai departe).

La fel, copacii uscați și fără frunze păstrează încă urme ale organizării lor anterioare: sunt mai simpli, mai uniformi și mai puțin complecși decât înainte, dar ochiul expert reușește să distingă, după liniile scoarței, după contururile generale ale trunchiului și ale ramurilor și după înălțime, dacă este vorba de un stejar, sau de un plop, sau de un măslin.

La fel protestantismul, care nu este altceva decât o simplificare secundară a catolicismului, conservă încă în sine unele trăsături ale Bisericii romane.

Încheind aceste observații necesare, mă întorc la istoria anglosaxonă. Ideea mea este că Marea Britanie, amestecându-se și chiar simplificându-se dincolo de ocean, a reușit pe moment să evite exploziile interne și o democra-

tizare forțată a țării. Despărțirea violentă de simplificata Anglie de dincolo de ocean a avut loc aproape în același timp cu amestecul intern forțat al Franței. Ambele evenimente se situează la jumătatea secolului al XVII-lea.

Devenind stăpână a Indiei, a Australiei și a celorlalte colonii, cucerind Canada, Gibraltarul, Malta și insulele din Marea Ionică, Anglia a compensat pierderea Americii cu o nouă și exotică varietate și, după asemănarea Romei antice, deși simplificându-se și amestecându-se în interior, grație cuceririi acestor țări îndepărtate și originale, și-a întreținut îndelung existența.

Legea variației în cadrul unității se arată și în acest caz în toată forța sa. O dată ce în interiorul unui stat a început procesul de amestecare secundară, cucerirea de noi și originale țări este salvarea unică, oportună.

Începând din anii '20 și '30, procesul democratic a început însă și în Anglia. Au apărut atunci radicalii, care, în scopul de a simplifica viitorul țării lor, apropiind tipul statal britanic de acela al continentului european, s-au dovedit adesea centralizatori. (Iar printre aceștia, pentru câteva aspecte care pot fi enumerate, se află chiar John Stuart Mill).

Caracteristicile originale și singulare ale organizării britanice se aplatizează treptat, dispar obiceiurile antice și stranii, iar viața din diferitele provincii devine tot mai uniformă. Catolicilor le-au fost acordate drepturi egale cu acelea ale supușilor protestanți și în toată Anglia uniformizarea educației și a gusturilor este mult mai mare decât în trecut. Lorzii nu mai detestă să devină directori de bănci; de mult timp deja, clasa mijlocie a trecut înainte, exact ca în restul Europei. Dar supremația clasei de mijloc înseamnă, inevitabil, simplificare și amestecare, deoarece chiar esența sa tinde să conducă totul la tipul comun al așa-zisului „burghez”. Tocmai din acest motiv Proudhon, simplificatorul *par excellence*, afirmă cu ardoare că scopul istoriei constă în transformarea tuturor

oamenilor în burghezi modești, uniformi spiritual, satisfăcuți și activi în mod cumpătat. *Vom fi extremiști în aceste eforturi ale noastre*, exclamă Proudhon, *ca să ajungem cât mai repede la omul mediu, creat inițial de starea a treia din Franța!*

Într-adevăr, un ideal nobil! Din păcat, toate celelalte țări europene au mers pe urmele Franței. Știri recente din Anglia relatează, de exemplu, că un anume Mr. Bright a manifestat în discursurile sale o indignare nerăbdătoare: *Când va deveni și Anglia o țară liberă?* Este curios să comparăm asemenea discursuri ale progresiștilor englezi cu tânguiriile dictate de descurajare ale unor francezi, fără îndoială inteligenți, ca Renan, și este penibil să-i vedem pe englezi muștrați în cunoștință de cauză de exponenți ai necugetatei națiuni franceze! Să dea Dumnezeu ca pesimismul meu să fie exagerat!

Mișcarea pașnică și gradată a procesului egalitarist trebuie, ipotetic, să exercite asupra viitorului apropiat al națiunilor o influență diferită de aceea provocată de schimbările furtunoase care au loc în numele aceluiași proces egalitarist. Totuși eu cred că, într-un viitor mai îndepărtat, efectul va fi identic. Mai întâi un amestec pașnic și apoi distrugerea disciplinei și răspândirea arbitrarului individual și social. Egalitatea în drepturi și o uniformizare mai mare decât în trecut a educației și a condițiilor sociale nu anulează, în realitate, antagonismul intereselor; dimpotrivă, îl întărește, pentru că face necesitățile și pretențiile mai asemănătoare. Se știe și că, spre sfârșitul unui sistem statal, inegalitățile economice se întăresc în paralel și contemporan cu afirmarea egalității politice și civile. În această fază suferințele umane nu sunt mai mici decât înainte, însă sunt diferite, noi și poate mai intens percepute pe măsura nivelării secundare a ideilor, a gusturilor și a necesităților care începe la sfârșitul perioadei de înflorire complexă a vieții statale.

Ipoteza simplificării și a amestecului secundar, pe care încerc să o propun, are sigur un sens mai mult semiologic decât cauzal (sau etiologic). Simplificarea și amestecul secundar sunt, într-adevăr, simptome și nu cauze ale descompunerii statale. Motivul fundamental trebuie căutat, cred eu, în psihologia umană. Omul este în mod nesățios avid de libertate. Capul uman nu este, în realitate, plat în partea posterioară, în direcția sentimentelor și a pasiunilor, și profund dezvoltat în față, în direcția rațiunii. Din cauza acestei dezvoltări a părții posterioare a creierului nostru, răspândirea raționalismului în rândul maselor sociale (cu alte cuvinte, răspândirea, mai mare decât în trecut, a pretențiilor unei amăgitoare înțelegeri) conduce la trezirea pasiunilor distructive, în loc să ducă la reprimarea lor de către autorități. Într-adevăr, la o privire atentă, omul naiv și supus autorității apare mult mai aproape de adevăr decât cetățeanul satisfăcut și îngâmfat al unei societăți nivelate și inform liberale.

Rusul analfabet, dar religios, și țăranul supus sunt, s-ar putea spune, mai aproape, empiric, de adevărul profund al vieții decât orice liberal raționalist, convins în mod mărginit că, într-un viitor apropiat, toți oamenii vor fi fericiți, sublimi, inteligenți și înțelepți.

Realității nu ar trebui oare să batjocorească pe oricine ar încerca să-i convingă că unghiurile drepte erau egale numai din cauza unei erori a strămoșilor noștri, dar că, de acum înainte, pe acest pământ nenorocit va fi totul diferit? Manevrelle inteligente ale celor puternici și ale claselor dominante au făcut astfel încât până acum pământul să se miște în jurul soarelui, dar acest lucru nu mai convine majorității. Să facem atunci în așa fel încât, de acum înainte, pământul să se miște în jurul stelei Sirius!

Progresul distruge toate legile fundamentale ale naturii. Animalele vor gândi cu ficatul, vor digera mâncarea cu plămânii și vor merge în cap. Toate celulele, toate țesu-

turile vor fi egale, toate organele vor îndeplini aceleași funcții și în deplină armonie (nu antiteză, ci acord).

Dacă procesul de simplificare s-a conturat de acum și în Anglia, ne putem doar dori din toată inima ca mișcarea ulterioară a acestui proces să se efectueze cât mai lent posibil, pentru ca exemplul său instructiv de complexitate și conservare să mai supraviețuiască puțin. Dar cum să ne convingem că Anglia lui Bright și a lui Gladstone este încă identică cu Marea Britanie a lui Pitt și chiar a lui Robert Peel? (R. Peel era un mare om de stat care s-a opus cu încăpățănare procesului de amestecare și de nivelare. Spre deosebire de mulți dintre politicienii noștri, el nu se bucura de acest proces, dar spunea: *Nu mai cred în oportunitatea de a continua lupta.*)

Afirm din nou: toate statele Occidentului au fost inițial similare; apoi au devenit foarte diferențiate și destul de complexe în interior; acum tind toate să se niveleze iar pe terenul desfrâului democratic. Caracterul psihic serios și solid al națiunii nu mai este de ajutor. Substanțele rigide și grele, lovindu-se în dezordine, interacționează mult mai distructiv decât acelea fragile și ușoare.

Totul se topește, totul se risipește.

COMPARAȚIE ÎNTRE EUROPA
ȘI STATELE ANTICHITĂȚII

Edificiul culturii europene a fost, de departe, mai mare și mai bogat decât toate civilizațiile precedente.

În viața europeană exista mai multă varietate, mai mult lirism, mai multă conștiință, mai multă raționalitate și mai multă pasiune decât în viața lumilor istorice care au murit. Numărul monumentelor arhitectonice sublime, al oamenilor extraordinari, al sacerdoților, al călugărilor, al războinicilor, al artiștilor, al poeților a fost cel mai mare; războaiele au fost mai înspăimântătoare; filosofia, mai profundă, iar religia, incomparabil mai pasionată (decât cea greco-romană, de exemplu); aristocrația, mai bine conturată decât cea romană etc. În general, principiile care stăteau la baza formei statale europene erau mult mai complexe decât cele ale antichității.

Pentru a răsturna (a se vedea, pentru aceste argumente, părerea lui Guizot, în lucrarea sa *Istoria civilizației*) un edificiu atât de complex și atât de mare și de unic, au fost necesare mijloace mult mai puternice decât acelea suficiente în trecut. Statele antichității se simplificau aproape întâmplător, empiric, s-ar putea spune; statele europene moderne se simplifică în mod conștient, rațional și sistematic. Statele trecutului nu profesau în mod conștient religia progresului; eliberau indivizii, clasele și popoarele de legăturile create în perioadele de înflorire, dar în mare parte împotriva voinței lor, împotriva idealului lor care, de obicei, era foarte conservator din principiu³⁹.

Pentru a-și aplatiza pieptul nobil și uriaș, Europa a crezut în procesul democratic nu doar ca într-o treaptă spre o nouă inegalitate și o nouă organizare, spre un nou și be-

nefic despotism al formei, nu! Europa a crezut în democrație, în amestecare și în nivelare ca în niște idealuri ale organizării statale!

Europa a confundat căldura produsă de o febră epuizantă cu apariția dinților la copii. Europa a crezut că această febră prevestea o renaștere statală care își avea originea, fără nici un ajutor extern, chiar în interiorul său! Tocmai pentru aceasta, antichitatea nu poate prezenta imaginea unui amestec sistematic și rațional și o simplificare secundară, s-ar putea spune, întreprinsă în mod științific, comparabilă cu aceea oferită de statele europene, începând cu secolul al XVIII-lea. În antichitate, această mișcare a fost mai puțin clară, mai puțin netă și mai puțin definitivă. Nu este însă dificil să ne convingem că totuși, în toate statele antichității, simplificarea secundară a tabloului istoric, slăbirea sau politica de expectativă a puterii, fărâmițarea castelor și succesiva dezorganizare a oamenilor, a neamurilor și a religiilor, cu atât mai mult o nivelare simțitor mai mare decât în trecut a structurii regiunilor, au precedat căderea și dispariția.

În unele cazuri, trecutul servește ca exemplu și explicație pentru prezent; în alte cazuri, prezentul este cel care, cu limpezimea și claritatea sa, ne deschide ochii asupra unor evenimente tulburi și neclare ale trecutului. Substanța fenomenului este aceeași; forța și expresivitatea sa pot varia în funcție de timp și spațiu.

Amintim, pe scurt, cum s-a încheiat existența câtorva state ale antichității.

Statul atenian a fost distrus de demagogi. Acesta este un fapt atât de cunoscut, încât un elev de gimnaziu care nu ar ști nimic despre Cleon, despre spiritul reacționar al comediei lui Aristofan, despre tentativele inutile operate de spartani, de Critias și de cei 30 de tirani, de Lisandru și de alții încă, în scopul de a restaura un guvern aristocratic în orașul de acum anarhic, ar merita nota cea mai mică.

Structura Atenei, puțin aristocratică încă din vremea lui Solon, a căpătat apoi un caracter în mod decisiv egalitarist și liberal, mai ales după moartea lui Pericle.

Sparta a urmat o cale diferită. A fost mai săracă, dar mai puternică din punct de vedere spiritual; ea a cunoscut un destin comparabil cu acela al actualei Prusii: un stat sărac, sever și aristocratic învinge un stat mercantil mai bogat și democratic, însă este contaminat rapid de bolile acestuia. La sfârșitul existenței sale, Sparta a trădat trăsătura cea mai caracteristică a constituției sale, a abandonat forma restrictivă a acelui comunism aristocratic și de castă, în care toți membrii claselor inegale pe orizontală erau egale în interiorul respectivelor clase. Au apărut în Sparta o mai mare egalitate politică și o mai mare inegalitate economică. Spre anii 400-350 î.H., pământurile din proprietatea statului au fost privatizate ca în orice alt loc și toți au devenit liberi să dispună de ele după plac, toți au avut, de atunci, dreptul să se îmbogățească și să sărăcească. Organizarea Spartei, forma sa dorică, a degenerat și a început să se apropie, progresiv, de acel tip mediu către care tindea, inconștient, întreaga Grecie a aceluia timp. Reacția regilor Agis și Cleomenes în favoarea legilor lui Licurg a eșuat exact cum eșuase reacția tiranilor atenieni.

În ceea ce privește istoria generală a decadentei grecești, lucrul cel mai bun este să reproducem câteva cuvinte din lucrarea lui Bebel, pentru că în asemenea probleme cel mai valoros sprijin sunt manualele obișnuite. Într-adevăr, în ele se admite numai ceea ce este admis de toți cercetătorii și de toată știința istorică.

Am văzut, zice Bebel, că spiritul grec a anulat și a fragmentat progresiv formele severe și granițele înguste ale organizării orientale (nu ale celei orientale, cred eu, ci ale organizării grecești originale), a răspândit libertatea individuală și egalitatea în drepturi a cetățenilor până la

cele mai îndepărtate granițe și, în sfârșit, în lupta sa împotriva oricărei limitări a libertății personale, împotriva tradițiilor și a dreptului, împotriva legilor și a circumstanțelor, s-a pierdut într-o confuzie și o slăbiciune universală. Nu este necesar să mai adaug altceva.

Am reprodus un fragment din lucrarea cunoscutului cercetător german, dar aceste concluzii se pot găsi și în cartea lui Hervinius, *Istoria secolului al XIX-lea*. Hervinius își începe lucrarea observând marea asemănare care există între ultima perioadă a Greciei în declin și situația Europei contemporane, triumfătoare. În ciuda acestui fapt, și Hervinius are încredere în viitor: *Meditațiile istorice m-au salvat de arzătoarele expectative de care mulți sunt chinuți și în acest fel m-au ferit de numeroase erori; în același timp, aceste meditații mi-au fost ajutor și sprijin*. Acestea sunt cuvintele cunoscutului cercetător, care nu explică însă ce anume i-a fost cu exactitate de ajutor: speranța în binele universal (câștigat poate chiar cu prețul căderii statelor contemporane) sau în supraviețuirea de durată a democrației moderne. Și totuși înțelegerea acestui punct ar fi extrem de importantă. Cred, în orice caz, că este mai probabil să se fi referit la a doua ipoteză. Hervinius stabilește următoarele asemănări între istoria greacă și cea contemporană: *Pretutindeni, spune, notăm un progres cuvenit al libertății spirituale și civile, rezervată la început câtorva persoane, apoi răspândită într-un număr tot mai mare de oameni. Vedem însă că la sfârșit, când statul își încheie parcursul vital, din punctul cel mai înalt al acestei scări descrescătoare de dezvoltare (eu aș fi vorbit doar de dezvoltare), începe o mișcare opusă în timpul căreia instruirea¹⁰, libertatea și puterea se restrâng la un număr mereu mai mic de persoane. Înaintea sfârșitului, Elada era condusă de tirani; Europa este astăzi (Hervinius scria în 1855) condusă de regimuri absolutiste*.

Este evident că istoricul se găsea sub impresia urcării pe tron a lui Napoleon al III-lea și a reacțiunii din Ger-

mania. Evenimentele ulterioare au demonstrat că, în realitate, Napoleon al III-lea a democratizat Franța după aceea, în timp ce reacțiunea monarhică din Germania a împins această țară către un identic proces de amestecare simplificatoare prin intermediul unei serii de contraste politice. De asemenea, nu mi se pare drept să se afirme că tirania era răspândită pretutindeni în Grecia în epoca de decădere. Principalele exponente ale elenismului¹¹, Sparta și Atena, au căzut în forma republicană. Dacă însă considerăm (ceea ce este oarecum impropriu) perioada monarhică macedoneană ca o continuare a formei statale grecești, vom fi atunci constrânși să tragem concluzia că, în perioadele de amestecare nivelatoare, absolutismul este singura posibilitate temporară de salvare; efectul său nu este însă suficient fără afluxul unei noi varietăți disciplinatoare. Monarhiile greco-macedonene au durat foarte puțin. Napoleon al III-lea a căzut, și viitorul Germaniei amestecate și unificate trebuie, prin analogie, să se considere incert. În orice caz, este clar că Hervinius depinde de religia *des grands principes de '89*.

Motivele căderii Egiptului antic nu sunt tot atât de cunoscute ca acelea care au cauzat sfârșitul statelor grecești. Oricum, și în acest caz s-a verificat același proces: în perioada de înflorire, complexitate și unire, structură rigid clasică și despotism al formei; apoi, o mare, dar efemeră, creștere a puterii, grație unui neobișnuit aflux de străini (greci și fenicieni, sub Psammetic și Nechao; circa 200.000 de războinici s-au transferat ca urmare a acestui proces), creșterea bogăției, a comerțului și a industriei și, drept urmare, o mereu mai mare instabilitate a claselor și a vieții sociale; în fine, mai întâi o nivelare imperceptibilă, apoi amestecul și confuzia și, în cele din urmă, ca întotdeauna, aproape pe neașteptate, prăbușirea (Nechao, Cambise etc.).

Ce am putea spune despre Roma? Democratizarea sa progresivă este chiar prea cunoscută. Roma s-a amestecat

simplificându-se de mai multe ori. Mai întâi, în mica Romă primitivă, patricienii s-au amestecat cu plebeii, făcându-i egali cu ei. Acest fapt a conferit Romei, cum se întâmplă adesea, o mare forță de moment, de care ea s-a servit pentru a cuceri toată Italia. Grație acestor cuceriri, simplificarea nivelatoare survenită a putut să profite de o nouă varietate – de exemplu, a obiceiurilor regiunilor asimilate și a normelor noi și inegale impuse lor. Drept urmare, toată Italia s-a amestecat, s-a nivelat ca drepturi, spirit și viață cotidiană. Au început cuceririle – la sud și la nord, la est și la vest – de popoare și de state total eterogene. Toate simplele reacții aristocratice ale lui Coriolan, Sylla, Pompei și Brutus au avut, și aici ca și în Grecia, foarte puțin succes, deși acțiunea lor a contribuit sigur, în sensul dificil de înțeles al unei ponderări a forțelor reale ale societății, la binele statului.

Cezar și Augustus au democratizat și mai mult statul; însă au fost constrânși la aceasta de nivelul dezvoltării istorice, și nu ar avea sens să-i condamnăm. Pentru Roma, epoca de complexitate înfloritoare a fost perioada cuprinsă, cu aproximație, între războaiele punice și dinastia Antoninilor. Deși simplificându-se și eliberându-se sub multe aspecte, Roma s-a diversificat în continuare și a crescut până când forțele confuziei și ale simplificării le-au depășit pe cele organizatoare ale unității și ale complexității. În secolul al III-lea d.H., Caracala a egalizat drepturile tuturor cetățenilor liberi ai imperiului. Cu Dioclețian (el însuși fiul unui sclav) suntem deja în pragul Bizanțului; el, nemaigăsind în jurul său principii ierarhice, a introdus un nou și complex sistem administrativ (inspirat, în mod verosimil, de modelele mediu-orientale, persane și caldeene; totul, într-adevăr, revine, chiar dacă într-o formă modificată). După el, Constantin a acceptat creștinismul și, în locul Romei civico-aristocrate și „constituționale” antice, a apărut Bizanțul imperial, creștin și birocratic, impregnat

totuși de spiritul municipal. Vechea municipalitate greco-romană, vechiul cezarism roman, noul creștinism și noua administrație de inspirație asiatică – iată bazele vieții milenare a Bizanțului. Ca stat, Bizanțul a trăit întotdeauna în apărare; dar ca civilizație și cultură religioasă, a condus îndelung pretutindeni, cucerind întregi lumi noi, Rusia și ceilalți slavi.

Bizanțul nu a fost un stat tânăr. A trăit o a doua viață sau, mai bine, a dus la capăt viața Romei. Însă a fost tânăr și puternic prin religia sa și tocmai în sfera religioasă trebuie căutată trăsătura caracteristică a Bizanțului. Este foarte semnificativ faptul că spre secolul al X-lea au fost extirpate sau absorbite toate ereziile care dăduseră atâta viață și atâta mișcare lumii bizantine.

Triumful conservatorismului simplu s-a dovedit, pentru acest stat, tot atât de dăunător cât un proces de amestecare excesiv. Întregul Occident s-a distanțat de biserică, iar bulgarii ortodocși ai lui Simeon s-au dovedit mai periculoși decât bulgarii păgâni ai lui Krum. Imperiul a reușit cu greutate să li se impună. Biserica, deși devenise foarte rigidă, era, în ceea ce o privește, în domeniul său: elabora, într-adevăr, elementele principale ale dogmei, ale ritului și ale normei, contribuind foarte mult la diversitatea timpului și a spațiului. Viața morală a bisericii nu a slăbit. Sfinții eremiți au continuat să acționeze în Occident împotriva papalității, prin exemplul lor însuflețitor; existau încă martiri, iar Ortodoxia a crescut, în îndepărtata Rusie, sub influența bizantină, și s-a îndreptat spre drumul infinit care i-a fost rezervat.

Alături de această filosofie a unei Biserici care a devenit rigidă în mod conștient, continua să existe, mai avar decât în trecut, un stat prea imobil și prea amestecat în părțile sale componente. Drepturile erau nivelate într-o asemenea măsură, încât măcelari, negustori și soldați

simpli, de orice origine, puteau deveni nu numai demnitari, ci chiar împărați.

În Bizanț s-a verificat un proces de sălbăticiire comparabil cu acela al merelor domestice care, dacă nu mai sunt altoite, își pierd treptat diversitatea și devin tot mai sălbatice și mai simple. Acest tip de simplificare secundară și de declin a existat și în Italia, după perioada renascentistă, în Spania, după Filip al II-lea, și ar fi devenit amenințător și în Franța, după Ludovic al XV-lea, dacă vâlvătaia din 1789 nu ar fi înlocuit stagnarea și declinul cu amestecul impetuos al progresului, putreziciunea liniștită și lentă cu holera triumfătoare a democrației și a bunăstării universale!

Elementele noi sunt indispensabile; însă elementele derivate din forța propriului popor sau a unui neam înrudit care suferă, la fel ca noi, de simplificare și de amestec, sunt foarte puțin utile. Ele îndepărtează, fără îndoială, pentru câțva timp prăbușirea și, uneori, permit o perioadă de glorie zgomotoasă și efemeră. Procesul simplificator nu are, în acest caz, aspectul unei sălbăticiiri lente, izvorâte dintr-o conservare unilaterală și deci simplificatoare, ci al unei fructificări tardive căreia îi urmează o putrefacție rapidă. Multă strălucire și puțină soliditate. Exemplul Franței din perioada republicană și a primului imperiu, al Italiei din anii '59-'60 și, aproape fără îndoială, al Germaniei din următorii ani, sar în ochi.

O dată simplificat din punct de vedere politic și la nivelul structurilor sale ierarhice, statului îi rămân, datorită cursului inevitabil al evenimentelor, doar două căi: descompunerea sau asimilarea unor elemente noi și diferite, ca urmare a cuceririi de țări noi care conservă încă în sine condiții adaptate disciplinei; oricum, un asemenea stat nu trebuie să grăbească unificarea internă definitivă a ansamblului, pentru a nu deveni prea repede, fără

efect, uniform și simplu în structura generală și a componentelor.

Ce ne vor spune, în fine, marea Persie a lui Cyrus și puterea reînviată a Sasanizilor? Este știut că, în ciuda tuturor eforturilor științei și a inciziilor cuneiforme, precum și a numeroaselor descoperiri din ultima vreme, aspectele particulare ale istoriei persane sunt, pentru noi, mai puțin tangibile decât acelea ale istoriei Greciei, Romei și Bizanțului, ajunse până în vremea noastră datorită numeroaselor documente. Totuși este posibil să presupunem, inductiv, pe baza altor exemple, că și în acest stat s-au verificat procese similare celor actuale – cel puțin în linii generale.

Începuturile până la Cyrus: simplitatea obiceiurilor, o religie simplă a focului și o structură feudală simplă. Uniformitatea merelor necoapte. În continuare, grație cuceririi pământurilor Mediei și Caldeei, ale Lidiei și ale grecilor, egiptenilor și evreilor, a apărut o extraordinară varietate sprijinită, în același timp, de o puternică unitate regală. Fără să cădem în erori grave, este posibil să ne închipuim marea varietate de obiceiuri, religii, limbi, drepturi și privilegii din acest imens imperiu după Cambise și înainte de Darius Codomannos. Totul era unit de persoana Marelui Rege, încarnare a binelui pe pământ. Satrapii care guvernau cu o însemnată autonomie provinciile erau, de obicei, de origine iraniană și feudală; porțile Marelui Rege trebuiau însă, pentru a favoriza unitatea imperiului, să se sprijine nu numai pe feudalii iranieni, ci și pe forțele, mai amestecate, mai democratice și mai nesigure, ale celorlalte naționalități. Poarta Marelui Rege, la început punct de sprijin al înfloririi complexe, devine treptat sursă a unei amestecări progresive și a unei nivelări relative a oamenilor, a neamurilor și a religiilor. Știm că în final au avut acces la curte oameni de orice fel: caldeeni, greci și evrei. Istoria evreului Mardoheu și a macedoneanului Aman reprezintă o probă suficientă.

În epoca lui Darius Codomannos și a lui Alexandru cel Mare, fărâmițarea democratică a imperiului nu era încă excesiv de profundă. În ciuda aparentei victorii greco-macedonene, în realitate Persia a fost cea care a triumfat. După moartea lui Alexandru, din Grecia propriu-zisă, din Elada republicană, nu a mai rămas nici urmă și toate statele macedonene au căzut în 2 sau 3 secole sub loviturile Romei, chiar înainte de Hristos. De fapt, persanii au acționat mult mai mult asupra grecilor decât grecii asupra persanilor. Această influență a fost resimțită profund și de elevii grecilor, romanii. Înaintea contactelor cu persanii, lumea greacă era mai variată decât a devenit după aceea; spiritul monarhiei persane a acționat profund nu numai asupra grecilor, ci și asupra romanilor și, chiar mai mult, asupra bizantinilor, asimilabili spiritual mai mult Orientului decât Occidentului. Forma statală greco-macedoneană a fost împinsă rapid către regiunile nordice și occidentale al vechiului imperiu persan, în ale cărui părți orientale s-a verificat afluxul treptat și însufletitor al parților, popor simplu, feudal, războinic și, probabil, înrudit cu vechii persani din punct de vedere etnic. Nici măcar Roma nu a putut să înfrângă definitiv acest popor sub a cărui influență s-a ridicat un nou regat al adoratorilor focului, care a supraviețuit, cu această religie și cu aceste principii statale (cel puțin în linii generale), până în secolul al VII-lea d.H. În acest secol, vechiul stat a pierit din cauza musulmanilor și chiar religia lui Zoroastru a dispărut aproape în totalitate din istorie.

Nu știu dacă există opere științifice valoroase despre regatul sasanid; în orice caz, continuând să ne încredem în analogie, eu cred că principiile simplificatoare care acționează în timpul ultimilor Ahemenizi au putut acționa încă mai negativ asupra renăscutului, dar nu mai tânărului imperiu. Regii sasanizi au fost nevoiți să recurgă la o administrație complexă pentru a întări prea simplul feu-

dalism part. Un sistem administrativ complex și imobil este însă, la paritate cu toate celelalte condiții, un instrument de disciplină pentru clasele inferioare (și, în general, pentru interesele contradictorii) și mai puțin unul al unirii și al echilibrului unei monarhii universal respectate, cu o aristocrație ereditară. În cartea sa *Histoire des Perses*, contele Gobineau afirmă că statul sasanid, învingând feudalismul războinic al parților, s-a constituit într-o democrație polietică.

După câte s-au spus, mi se par oportune câteva concluzii.

Se pot observa diferențe notabile în ceea ce privește nivelul de amestecare și de simplificare din ultimii ani de viață ai diverselor state, însă în toate găsim acest proces, asemănător, în ceea ce privește caracterul său general, cu progresul egalitarist și liberal al Europei moderne.

Culturile statale, care se succed una celeilalte în cursul istoriei, cresc progresiv în complexitate și vastitate: devin mai întinse ca spirit și suprafață, mai complexe prin conținutul lor: civilizația persană este mai complexă decât cele caldeeană, lidiană și egipteană, pe ale căror ruine s-a ridicat; cea greco-macedoneană a fost, pentru scurt timp, și mai complexă; Roma a acoperit și a realizat singură tot ceea ce a precedat-o.

Civilizația europeană s-a dezvoltat, dincolo de orice graniță, mai amplu, mai profund și mai complex decât toate sistemele statale precedente. Jumătățile de măsură nu ar fi putut s-o distrugă; pentru a o amesteca și simplifica, a fost necesar un mijloc mai eroic, a fost inventat procesul democratic – *les grands principes de '89*, etc. În loc să înțeleagă progresul așa cum l-a conceput natura lucrurilor – cu alte cuvinte ca trecere de la nivelul cel mai simplu la nivelul cel mai complex – oamenii instruiți ai timpului nostru au preferat, în marea lor majoritate, să

devină alchimisti preocupați de căutarea pietrei filosofale și a bunăstării pământești universale, sau astrologi socotitori infantili, creând horoscopuri visătoare pentru viitorul unei umanități sterile și prozaic nivelate. În orice caz, Occidentul, simplificându-se din proprie voință și amestecându-se în mod sistematic, s-a supus, în mod inconștient, legii cosmice a descompunerii.

CAPITOLUL XII

CONCLUZIE

Nu vreau totuși să spun că civilizația Europei a pierit deja.

Nu ! Spun încă o dată că, de obicei, civilizațiile supraviețuiesc statelor care le-au produs. Civilizație, cultură – sunt termeni care indică complexul sistem de idei abstracte, religioase, statale, morale, filosofice și artistice, elaborat de-a lungul timpului de viața întregă a națiunilor. Acest sistem aparține, ca produs, statului, însă este aliment și patrimoniu al întregii umanități.

Unele dintre aceste fructe culturale se maturizează în epocile de tinerețe ale sistemelor statale, altele în cele centrale, altele, în fine, în perioada de declin. Unele popoare lasă lumii o moștenire bogată, altele, mai săracă; dar toate, unul după celălalt, cresc și dispar.

Moștenirea Europei este eternă, bogată și elevată într-o asemenea măsură, încât istoria nu oferă nimic comparabil. Mă întreb totuși dacă nu cumva problema este alta: dacă, după fructificarea lor contemporană și concludivă, statele europene se vor uni într-o republică federală și muncitorească grosolană, nu vom avea oare dreptul să definim acest rezultat drept *prăbușirea* vechii forme statale europene ? Și cu ce preț se va ajunge la o asemenea fuziune ? Nu va trebui oare ca acest nou stat paneuropean să refuze, din principiu, să recunoască toate particularitățile locale, toate moștenirile de valoare și, poate – cine știe ? – să incendieze și să distrugă principalele capitale, pentru a șterge de pe fața pământului marile centre care au contribuit atât de multă vreme la divizarea popoarelor occidentale în tabere naționale reciproc ostile ? Nu cu apă de trandafiri și cu zahăr se pregătesc răsturnările radicale

care sunt impuse umanității; ci dimpotrivă, cu ajutorul fierului și al focului, al sângeului și al plânsului!

Dar, în fine, întâmplă-se ceea ce trebuie să se întâmple! Fie că această nouă republică se va naște din apa de trandafiri a unor congrese erudite, fie că va veni după evenimente sângeroase, în fiecare caz Franța, Germania, Spania, Italia etc. vor cădea și vor deveni regiuni ale unui nou stat, așa cum vechiul Piemont, Toscana, Roma și Napoli au devenit regiuni ale noii Italii, iar Hanovra și chiar Prusia ale Germaniei unificate; aceste națiuni vor deveni pentru noua pan-Europă ceea ce au devenit cândva Burgundia și Bretania pentru Franța!

Mi se va spune: *Dar aceste state nu se vor contopi niciodată!* Iar eu voi răspunde: *Fericit cel care crede: toate lucrurile sunt simple pentru el pe pământ!* Va fi un câștig neașteptat pentru demnitatea lor și pentru siguranța noastră, dacă această fuziune nu va avea loc niciodată. Nu avem însă dreptul să slăbim vigilența și să ne amăgim cu apă de trandafiri.

Cui să arăt bunul simț și înțelepciunea practică? Este mai bine să stăm departe de rău și să reflectăm asupra naturii sale, sau să nu ne mai gândim la el și să ni-l imaginăm pe dușmanul nostru (revoluția egalitaristă) slab și neputincios, cum și-i imaginau francezii pe prusaci?

În cazul unor asemenea evaluări este întotdeauna necesar să ținem seama de idealul cel mai extremist prezent în societate, pentru că oamenii sigur vor voi să-l experimenteze. Este necesar să amintesc că inovatorii, mai devreme sau mai târziu, triumfă întotdeauna, chiar dacă nu exact în direcția spre care tindeau în mod conștient. Partea pozitivă a idealului lor rămâne adesea un proiect irealizabil, însă acțiunea lor distructivă și demolatoare față de trecut este, din nenorocire, cât se poate de practică și de eficientă și obține întotdeauna rezultatul negativ.

Pentru înlăturarea ultimelor rămășițe ale vechii organizații statale europene nu sunt necesari barbarii, nici, în general, invaziile străine; este suficientă continuarea răspândirii și întărirea nebunei religii eudemoniste care a stabilit ca simbol al credinței sale cuvintele: *Le bien-être matériel et moral de l'humanité*.

În Europa, mulți doresc fuziunea tuturor vechilor state occidentale într-o unică republică federală; mulți alții, chiar dacă nu doresc un asemenea rezultat, îl consideră inevitabil.

Pentru înlăturarea puterii monarhice din Germania, este suficient un pas greșit în politica externă, un război nefast împotriva forțelor reunite ale slavilor și francezilor.

Am spus că mulți, chiar dacă nu doresc fuziunea actualelor state occidentale într-o republică federală, consideră că un asemenea eveniment constituie un rău inevitabil. Aceasta este, de exemplu, poziția lui Thiers care, într-unul din discursurile sale, mărturisește că ar fi fericit să nu trăiască *până la nașterea acestei noi civilizații*.

În orice caz, consider necesar că trebuie ca noi să reflectăm în mod constant la posibilitatea unei asemenea fuziuni, a unei asemenea prăbușiri dezastruoase a statelor occidentale. În această optică, Rusiei i se prezintă două căi diferite: a) să se supună și în acest progres Europei; b) să se opună și să persiste în propria individualitate. Dacă răspunsul Rusiei la această problemă ar fi în avantajul individualității, ce ar fi oportun să facă? Ar trebui, cred eu, să se întărească și să gândească mai puțin la bine și mai mult la forță. Dacă va exista forța, nu va lipsi nici binele. Oare fără forță ne vom bucura sigur de acest bine personal și subiectiv? În istorie au existat multe prăbușiri: acesta este un fapt sigur. Dar unde este fericirea în istorie, unde este binele?

Și încă ceva. Occidentul are și el în față două alternative: să se constituie în mod durabil în această nouă formă republicană, chiar dacă aceasta ar însemna sfârșitul statelor europene individuale; sau să se sufoce într-o anarhie universală, în fața căreia anarhia terorii iacobine a anului '48 și a Comunei din Paris din 1871 ar apărea ne semnificative.

Și într-un caz și în celălalt, Rusiei îi vor fi necesare spiritul de disciplină, o organizare solidă și o coeziune internă puternică. Dacă acest nou Occident federativ va fi puternic, disciplina îi va fi necesară Rusiei pentru a-și apăra, în fața atacului său, propria independență și individualitate. Dacă, dimpotrivă, Europa va cădea în anarhie, disciplina ne va fi necesară tocmai pentru a ajuta acest Occident, pentru a salva tot ceea ce este încă demn de salvat din el, tot ceea ce a contribuit la grandoarea trecutului său: Biserica, oricare ar fi ea, statul, urmele vechii poezii și poate chiar știința! (Știința adevărată, netendențioasă, mai curând severă și tristă!)

Dacă toate aceste temeri ale mele se vor dovedi nefondate și Occidentul se va reîntoarce în mod pașnic (exemplu care nu s-a verificat niciodată în istorie!) la vechea ierarhie și disciplină, atunci ierarhia și disciplina ne-ar fi necesare nouă, rușilor, pentru a nu fi mai prejos decât acesta, mai slabi și mai dezorganizați.

Gata cu aceste așa-zise drepturi și cu acest bine imaginar! Cu atât mai mult cu cât, în fond, aceste drepturi reprezintă foarte puțin din acel bine subiectiv care constituie fericirea. Toate acestea sunt un miraj!

Dar longevitatea? Suntem, într-adevăr, noi, rușii, atât de tineri? Fie că ne începem istoria de la Rurik (862), fie că punem ca început încoronarea lui Vladimir (988), vor rezulta 1012 ani sau 886. În primul caz nu vom fi mult mai tineri decât Europa, a cărei viață istorică a început

către secolul al IX-lea d.H. Nici cea de-a doua cifră nu trebuie să ne bucure prea mult, nici să ne liniștească. Nu toate statele au trăit un mileniu întreg; puține au depășit această cifră, multe nu au atins-o deloc.

Mai notăm că, în general, în zilele noastre, aristocrația este considerată un fenomen anormal și trecător sau un ornament inutil al vieții, comparabil cu puful și cu moțul colorat al păsărilor sau cu corolele florilor, în sensul că păsările pot trăi fără puf și că există plante multe și mari fără petale și corole. Aceasta este numai o părere democratică. La o cercetare mai atentă și mai obiectivă rezultă că, dimpotrivă, tocmai lumile istorice în care, alături de sentimentul monarhic, exista o aristocrație de sânge puternică și dezvoltată s-au dovedit mai fertile și mai solide decât celelalte. Roma patricienilor și a nobililor a trăit mai mult decât mercantila Cartagină și a dat mai mult umanității. Sparta a durat mai mult decât Atena și a întărit-o de mai multe ori cu exemplul său. Iranul antic a fost refăcut, după o înfrângere completă, de părții feudali și grație intervenției lor a putut să apară în continuare marele imperiu sasanid, a cărui cultură a acționat profund asupra Bizanțului și, prin intermediul acestuia, asupra Europei, imperiu care a trăit glorios până la apariția arabilor. Forța și bogăția spirituală a Europei constituie, de altfel, o probă validă: Europa a fost creată de feudalismul care a acționat îndelung asupra vieții sale istorice și spirituale.

Pământul nostru rusesc a fost mereu mai uniform; și în cazul nostru a existat o cucerire străină (în ciuda opiniei multora) – dar nu profundă și incisivă ca în alte locuri.

Acest fapt nu a fost, poate, complet pozitiv. Ipoteza mea despre complexitatea în unitate mi se pare justificată și în acest caz. Avem trei exemple pozitive: Anglia, Turcia și Rusia. În Rusia (adică în nucleul său rus propriu-zis)

este puternică unitatea națiunii; în Turcia există o mai mare varietate; în Anglia există un echilibru între aceste două situații.

În Anglia, cucerirea și violența străină au fost deosebit de puternice și au dat națiunii rădăcini conservatoare profunde. În Turcia, cuceritorii nu s-au amestecat deloc cu creștinii; din această cauză au putut crea un stat complex, dar nu o unică națiune. Scăzându-i pe turci (clasa privilegiată a imperiului), rămâne numai democrația simplă a creștinilor.

În Rusia cucerirea a fost slabă, iar fuziunea prea rapidă a varegilor cu slavii nu a permis, în Rusia propriu-zisă, formarea unei solide tradiții ierarhice.

În conformitate cu aceste situații diferite, bogăția și creația spirituală a celor trei națiuni sunt foarte diferite: mai mari în Anglia (în cea din trecut, firește); mai mici și mai puțin intense în Rusia; aproape nule în Turcia.

În Occident, furtunile și exploziile istorice au fost, în general, mai zgomotoase și mai grandioase; Occidentul are un caracter puternic plutonic, dar eu cred că imobilitatea particulară și profundă a solului și a întregii structuri a Rusiei valorează cât tunetele și exploziile occidentale.

Spiritul conservator a fost întotdeauna mai puternic în rândul claselor europene înalte decât printre noi, rușii, și din această cauză și exploziile istorice au fost mai violente. Spiritul conservator este extrem de slab în Rusia. În general, societatea noastră este înclinată să-i imite pe ceilalți și să urmeze curentul – cine știe? – poate chiar mai repede decât ceilalți! Să dea Dumnezeu ca eu să mă înșel!

În cadrul unor asemenea reflecții gândul se adresează, involuntar, fraților noștri slavi. Ce ne pregătesc? O nouă varietate în unitate, o înflorire slavă condusă de Rusia? O formă autonomă și originală de uniune statală, în care membrul incomparabil mai mare îi va domina organic

pe ceilalți, pentru a realiza acel consens general care a lipsit Occidentului până în zilele noastre? Sau o rapidă uniformitate: mult zgomot de arme, multă glorie efemeră, multe strigăte, multe cupe și toasturi? Și apoi?... Apoi fuziunea, amestecarea și uniformitatea; iar în uniformitate – moartea!

Este necesar să știm cum se potrivesc principiile slavilor cu ale noastre, pentru a evalua corect dacă această combinație este într-adevăr oportună. Aceasta este problema. Pe baza diverselor linii furnizate de mine este posibil, cred eu, să compunem un desen geometric multiform care să închidă sau nu spațiul.

Defunctul slavofil Hilferding, în prefața sa la *Istoria statului ceh* (publicată cu ocazia aniversării a o mie de ani de existență a Rusiei), s-a exprimat în acești termeni: *Cei o mie de ani ai Rusiei apar ca un eveniment extraordinar numai în raport cu destinul celorlalte pământuri slave. Noi, se înțelege, respingem orice misticism (de ce să ne temem atât de misticism sau să ne rușinăm de el?); noi, exact ca și cititorii noștri, nu credem că cifra 1000 poartă în sine un sens particular, similar aceluia pe care i l-au atribuit anticii romani când au atins, cu un fior secret, cei o mie de ani ai puterii lor universale.*

Și totuși, această cifră reprezintă o graniță niciodată atinsă de celelalte, deja pierite, state slave!

Statul ceh a trăit doar 300 de ani; cel polonez, 935; cel sârb, 800; cel bulgar, 725, dar cu diverse întreruperi; cel croat, mai puțin de 5 secole. Și, de asemenea: De ce atunci pe pământul rusesc acest ciclu fatal – în care s-a integrat viața, din leagăn până la mormânt, a tuturor celorlalte state slave – a fost suficient abia pentru creșterea exterioară și pentru complexitatea organismului social și, în pragul celui de al doilea mileniu, viitorului său îi rămâne doar o fază de autoconștiință și de autonomie interioară? Trebuie reflectat asupra acestui

punct... Iată ce spune defunctul și savantul nostru compatriot. Eu, dimpotrivă, afirm că trebuie nu numai să se reflecteze asupra aceluiași fior cunoscut de romani, ci și să se încerce a-l simți!

Oare este deja evident ce-i rezervă Rusiei viitorul? Există oare o probă care să demonstreze în mod sigur că noi, rușii, suntem tineri? Unii consideră că relativa sterilitate intelectuală a trecutului nostru probează imaturitatea și tinerețea noastră. Dar este cu adevărat așa? O lipsă milenară a spiritului creator nu constituie, sigur, o garanție valabilă a unor rezultate viitoare mărețe. Și apoi, ce înseamnă această *inițiativă autonomă interioară* despre care se vorbește atât? Dacă se înțelege în sens larg, organic, atunci organismul oricărui stat – chinez, sau persan, sau de alt tip – este autonom întrucât trăiește în baza unor forțe și legi proprii. Dar dacă această *inițiativă autonomă* se înțelege în sensul său actual și strict juridic, ajungem pe neobservate, dar inevitabil, în plan ideal și în realitate, la acel proces egalitarist și liberal de care trebuie să fugim. Și, la fel, ce este această *autoconștiință interioară*? Este vorba de o expresie folosită de slavofili, care, în mod verosimil, înseamnă *autoconștiință panslavă*. Magnific! S-a văzut totuși că autoconștiința panslavă nu înseamnă absolut nimic; este obișnuita exaltare a slavilor, eternul servilism rusesc față de actele arbitrare ale slavilor de sud. Eu cred, în schimb, că trebuie să lăudăm și să iubim nu slavii în sine, ci numai ceea ce au original în comun, ceea ce îi deosebește de Occident și îi izolează de Europa. Nu trebuie să-i imităm pe slavi, ci să le studiem spiritul și să distingem în aspirațiile lor *binele de rău*. Nu este oportun să dorim o fuziune a noastră cu slavii; dimpotrivă, trebuie să căutăm o combinație avantajoasă și pentru noi, și pentru ei (și, poate, chiar și pentru principiile conservatoare ale Europei); trebuie să căutăm, repet, nu amestecarea și fuziunea incoerentă, ci un echi-

libru atent, care să mențină o distincție oportună între noi și ceilalți slavi.

Și totuși de ce să ne neliniștim? Nu este oare adevărat că Austria și Turcia rezistă? De ce să ne temem de fuziune, când încă nu există independența politică a slavilor de sud?

Mă rușinez să răspund la aceste întrebări. Să reziste Austria și Turcia! Austria nu a fost niciodată un pericol pentru noi și cu atât mai puțin poate fi astăzi, cu benefica-i (pentru cine?) amestecare democratică și cu instabilitatea-i liberală. Existența Turciei – mulți înțeleg acest lucru – poate fi chiar avantajoasă atât pentru noi cât și pentru cea mai mare parte a coreligionarilor noștri din Orient (cel puțin până când noi, rușii, nu vom fi în măsură să o înlocuim în Bosfor).

Dar este oare posibil ca un stat, oricât de mare, să devină un garant etern? Nu ne stă oare în față o Europă formidabil înarmată? Nu am văzut, până mai ieri, catastrofe mult mai neașteptate decât dezagregarea unor puteri în care eterogenitatea etnică a fost suficientă pentru a dăuna unității de interese și forței comune de spirit – puteri în care stratificarea orizontală și ierarhică era prea slabă pentru a trezi teamă și pentru a susține disciplina socială?

Să supraviețuiască Austria și Turcia (mai ales ultima), cu atât mai mult cu cât nouă, rușilor, ne sunt necesare câteva teoreme pregătitoare pentru ca slavismul pur etnic și nesocotit de simplu să nu ne surprindă nepregătiți ca pe mirele care, ajungând în miez de noapte, a dat de fecioarele țicnite, lipsite de harul rațiunii.

Această teoremă, repet, trebuie să fie suficient de complexă pentru a fi naturală și aplicabilă în practică; dar, în același timp, ea trebuie să fie și suficient de simplă, pentru a fi universal comprehensibilă, și să nu pretindă a prevedea detaliile și devierile pe care nu numai atât de imatura sociologie, dar nici științele exacte nu le pot individualiza cu anticipație.

Unii dintre noi consideră că sunt suficiente compasiunea, contactele culturale și creșterea spiritului slav comun. Acest lucru este nu numai de dorit, dar și inevitabil. Această creștere deja s-a verificat; dar problema este dacă această creștere a spiritului slav este avantajoasă pentru noi, rușii, sau nu. Sunt cu adevărat inofensive pentru principiile fundamentale ale vieții noastre rusești toate mișcările lumii slave? Chiar trebuie să ne supunem tuturor aspirațiilor slave, așa cum un conducător slab și nesigur se supune pasiunilor și proiectelor imprudente ale supușilor și ale adepților săi?

Repet cu amărăciune: mă îndoiesc cu tărie că Rusia este cu adevărat tânără. Noi, rușii, am trăit îndelung; spiritul nostru a creat mult și acum suntem în apropierea unei granițe teribile.

Aruncând o privire conștientă întregii lumi slave asemănătoare nouă, observăm un lucru straniu: poporul cel mai rămas în urmă, ultima dintre națiunile slave care s-a trezit – națiunea bulgară – a început lupta, la începutul noii sale istorii, cu tradițiile și cu autoritatea aceluia bizantinism care stă la baza formei noastre statale, ale aceluia bizantinism care ne-a instruit, și ne-a încurajat, și ne-a organizat cu putere și coerență. Nici chiar bulgarii nu au prevăzut unde îi va duce dezvoltarea logică a circumstanțelor. Gândeau că luptau numai împotriva grecilor; dar circumstanțele i-au împins până la ruptura cu Biserica ecumenică, în ale cărei principii nu există nimic specific grec sau slav. *Bulgarii sunt slabi, săraci și asupriți; bulgarii sunt tineri și în dreptul lor* – asta se spune în Rusia. *Tineri și slabi. Atenție*, a zis într-o zi Sylla referindu-se la Iulius Cezar, *în acest tânăr se ascund zece Mario* (democratici).

Nu este periculos dușmanul străin la care privim întotdeauna cu suspiciune; nu este teribil rivalul puternic și impetuos care, cu sinceritate, ne aruncă în față mânușa unei uri antice. Nu germanul, nu francezul și nici măcar

polonezul, înrudit și totuși ostil. Mai de temut decât toți aceștia este fratele cel mai tânăr și aproape lipsit de apărare care ne poate contamina, datorită imprudenței noastre, cu o boală ce ne poate fi fatală. Contaminarea neprevăzută și involuntară din partea unui vecin slab și de compătimit este mai periculoasă decât ostilitatea deschisă a unui dușman îndrăzneț.

Nici istoria renașterii culturale cehe, nici tresăririle bruște ale războinicilor sârbi și nici măcar revoltele poloneze nu prezintă acel caracter enigmatic și teribil pe care îl observăm în pacifica și pseudo-religioasa mișcare națională bulgară. Într-adevăr, în sufletul rusesc, pentru prima dată în toată istoria noastră, numai în ceea ce privește problema bulgară au intrat în conflict cele două forțe care au creat forma noastră statală: originea noastră etnică slavă și bizantinismul eclesastic.

Îndepărtarea, importanța redusă și aparenta ariditate a acestor probleme greco-bulgare par să comploteze pentru ca societatea noastră să le neglijeze sensul real și importanța deosebită, pentru ca să existe o curiozitate mai mică în ceea ce le privește, iar consecințele să ne găsească nepregătiți, pentru ca și cei mai înțelepți dintre noi să-și atenueze puterea comprehensivă a inteligenței.

Ajunge! Am vorbit și mi-am descărcat sufletul!

The first part of the paper is devoted to a general discussion of the
 various methods which have been employed for the determination of
 the rate of reaction in the case of a reaction of the type
 $A + B \rightarrow C + D$. It is shown that the method of initial rates
 is the most reliable, and that the method of half-lives is only
 applicable to reactions of the first order. The method of
 integrated rate laws is also discussed, and it is shown that
 the method of half-lives is only applicable to reactions of the
 first order. The method of initial rates is the most reliable,
 and the method of half-lives is only applicable to reactions
 of the first order. The method of integrated rate laws is also
 discussed, and it is shown that the method of half-lives is
 only applicable to reactions of the first order. The method of
 initial rates is the most reliable, and the method of half-lives
 is only applicable to reactions of the first order. The method
 of integrated rate laws is also discussed, and it is shown
 that the method of half-lives is only applicable to reactions
 of the first order. The method of initial rates is the most
 reliable, and the method of half-lives is only applicable to
 reactions of the first order. The method of integrated rate
 laws is also discussed, and it is shown that the method of
 half-lives is only applicable to reactions of the first order.

NOTE

1. Kolțov.

2. Împăratul bizantin Ioan I Tzimiskes a domnit între anii 969-976 (n.ed.).

3. Schopenhauer preferă budismul creștinismului și este susținut în aceasta de renumitul Büchner. Este totuși interesant faptul că budismul – care, după spusele apărătorilor săi, nu admite nici un Dumnezeu personal – se apropie de creștinism, sub multe aspecte, mai mult decât oricare altă religie. De exemplu, prin învățătura blândetii, prin mila față de ceilalți și prin ascetismul atât de sever față de propria persoană.

4. *Ceti Minej (Lecturi lunare)*: compilație hagiografică alcătuită din povestiri complete, ordonată după zilele lunii și sfinții corespunzători (n.ed.).

5. Doctrina lui Proudhon, anarhică și antiteistă, dar puternic impregnată de spirit familial, a avut foarte puțin succes în rândurile tineretului nostru care preferă utopii mai voluptuoase – ca, de exemplu, fourierismul, cu întâlnirile sale libere în săli de cristal – severei familii atee și muncitoare a lui Proudhon. În realitate, Proudhon este un francez cu educație germană, un hegelian. Să ne amintim de sectarii noștri: ce predomină printre ei, spiritul familial sau cel comunitar (adică ceva mai mult, asemănător principiului statal)? În domeniul strict sexual, ei oscilează între ascetismul cel mai exagerat (*scopiții*) și un desfrâu extrem. Se poate concepe în Rusia un socialist asemănător blândului german Struve (v. *Trecut și gânduri*, de Herzen), care aprecia fidelitatea și virtutea viitoare sale soții atât de mult încât să se adreseze unui frenolog pentru alegerea consoartei? Încă un exemplu: îmi amintesc că am citit despre o femeie care a declarat (era englezoaică sau americană): „Dacă vor acorda egalitate în drepturi femeilor și voi avea puterea, voi ordona ime-

diat să se închidă casele de joc și cafenelele, adică tot ceea ce-i îndepărtează pe bărbați de casă". În schimb, în cazul în care ar fi obținut o asemenea egalitate o femeie sau o fată rusoaică, aceasta s-ar fi gândit să se ducă ea însăși în locurile mai sus amintite.

6. A existat și în America, în persoana proprietarilor de terenuri și de sclavi din Sud.

7. *Mestnicestvo* (în rusă, *mesto* înseamnă *loc*): complex sistem ierarhic ce s-a afirmat după înglobarea de către Moscova a celorlalte state rusești; în noua capitală comună, principilor acestora le-au fost acordate demnități și funcții în raport cu importanța pe care o avuseseră în sistemul precedent. Această structură a luat sfârșit cu Petru I (n.ed.).

8. Cuvântul rusesc *mir*, dincolo de sensurile *lume* și *pace*, indica și vechile colectivități țărănești în cadrul cărora era în vigoare proprietatea colectivă asupra pământului. Fără a ne adânci în vechea problemă a originilor acestei instituții, vom aminti doar că, în secolul trecut, ea a fost în centrul unei intense și fundamentale dezbatere ideologice, ca urmare a apariției lucrării *Călătorie în interiorul Rusiei* (1847), de August Von Haxthausen. Într-adevăr, atât slavofiliile cât și populiștii vedeau în comunitatea țărănească (ce era cunoscută, în afară de *mir*, și sub numele de *obcina*, iar printre slavii de sud, sub acela de *zadruga*) baza originală a unei dezvoltări economico-sociale a Rusiei, în sens capitalist (n.ed.).

9. *Zadruga* slavilor de sud avea un caracter familial mult mai marcat decât *obcina* noastră. În *zadruga* prevala caracterul familial, în timp ce *obcina* rusească are un caracter mai mult comunitar și statal. În general, la slavii de sud și la greci, principiul familial și patriarhal precum și cel juridic și civil sunt mai puternice decât în Rusia. Insist din nou: asupra căror idealuri – familiale sau religioase – s-a concentrat activitatea poetică a po-

porului nostru? La ucraineni, greci și sârbi nu există poezii mistice, în timp ce rușii de cultură simplă, precum *raskolnicii*, posedă o bogată literatură de acest tip.

10. În Rusia premoscovită, *udelî* erau principatele independente guvernate de descendenții lui Rurik, după criteriul averii patrimoniale a familiei. Era vorba de un sistem politic asemănător, în parte, feudalismului occidental (n.ed.).

11. Leontiev se referă la schisma (*raskol*) provocată de refuzul larg al inovațiilor liturgice introduse în anii 1655-1656 de patriarhul Nikon al Moscovei. Schismaticii (*raskolniki*) se defineau drept „vechii credincioși” (*staroverî*) și nici măcar persecuțiile feroce la care au fost supuși nu au putut să sfârșame rezistența vechii și compactei lor comunități (n.ed.).

12. *Molokanî*, *duhoborî*, *hlistî*, *skopî*. În complexa și pitoreasca lume rusească a ereziilor, aceste secte reprezentau două tendințe opuse: *molokanî* (băutorii de lapte) și *duhoborî* (luptătorii spirituali) aveau foarte puține în comun cu ortodoxia. Dezvoltarea redusă a gândirii lor teologice, rigoarea morală și aspirația la simplitatea epocii evanghelice sunt strâns legate de spiritul protestant. Mai interesanți și, în plus, legați de Biserica Ortodoxă (după observația lui Leontiev) erau *hlistî* (flagelații sau, după o etimologie populară care revelă înclinația lor mistică, „Hristoșii”) și *skopî* (castrații), aceștia din urmă fiind încă și mai extremiști. Sugestiva simbolistică religioasă și antrenantele ceremonii orgiace ale acestor sectari au fost descrise într-un mod admirabil de Andrei Belii în romanul său *Porumbelul de argint* (n.ed.).

13. *Pugacevscina*: termen cu care rușii indică evenimentele legate de răscoala lui Pugaciov și, în sens mai larg, perioada istorică în care acestea au avut loc (n.ed.).

14. Neciaev: terorist rus îmbibat de anarhismul nihilist al lui Bakunin; creator al unei rețele revoluționare, bazate

pe mici celule; adept al unui dispreț absolut față de orice obstacol, moral sau de altă natură, care l-ar putea împiedica în accesarea la obiectivele sale politice; s-a făcut responsabil de uciderea unui membru al grupului său care nu împărtășea acest extremism. Afacerea Neciaev, în întregul ei, este descrisă în *Demonii* lui Dostoievski (n.ed.).

15. *Hobols*, din rusescul *bobolî* (ciufi); numire dată frecvent ucrainenilor, datorită pieptănăturii lor naționale (n.ed.).

16. Vechii credincioși.

17. N.I. Barsov: „Christianskoe citenie”, *O russkom prostonarodnom mistițizme* („Lectura creștină”, *Despre misticismul poporului rus*) (n.ed.).

18. Din acest motiv, un chinez și un turc sunt, în mod necesar, mai culți decât un belgian sau un elvețian!

19. Numele *Hostomîsl* apare numai în cronicile rusești târzii, începând din secolul al XIII-lea. Ar fi vorba de un semilegendar *posadnik* impus de slavii din jurul lacului Ilmen locuitorilor din Novgorod. *Piastî*: prima dinastie poloneză istoric cunoscută, care a domnit începând din anul 962. Asparuh sau Isparih: han al triburilor bulgare care s-au așezat în anul 679 între Dunăre și Balcani; din fuziunea acestui neam turcesc cu nucleele slave preexistente s-a născut actualul popor bulgar (n.ed.).

20. S.-R. Taillandier: individ cu convingeri liberale și, prin urmare, în mod inevitabil susținător al așa-numitului *tiers état*; se arată favorabil cehilor într-un mod special, îndemnându-i însă ulterior să se îndeapărteze de despotica și bizantina Rusie. „Voi nu sunteți asemănători cu polonezii (...); voi, cehii, ați elaborat, grație vecinătății cu germanii, un adevărat *tiers état*; binefăcătorii voștri sunt toți burghezi. Acțiunile și cuvintele necugetate vă sunt în întregime inutile. Tot atât de inutil este să aveți încredere în Moscova.” Așa se adresa cehilor, în anii '70, acest francez,

în paginile publicației *Revue des deux mondes*. Sunt pe deplin de acord cu el: și cehii ne sunt nouă total inutili.

21. Unele dintre aceste avantaje și dezavantaje au fost enumerate de mine în articolul *Panslavizm i greki*. Mă voi limita la a adăuga câteva alte considerații: a) bulgarii sunt toți supuși Turciei; grecii sunt împărțiți între două centre, Atena și Constantinopol, nu întotdeauna de acord între ele; b) bulgarii nu s-au răsculat niciodată împotriva sultanului și în rândul lor există un partid care visează la un sultan turc ce ar trebui să fie în același timp și țar bulgar; înapoierea poporului s-a dovedit o forță; poporul bulgar este, într-adevăr, neîndemânatic și timid, dar șefii săi au știut să exploateze cu foarte multă abilitate, spre propriul avantaj, această slăbiciune; în timp ce grecii își vărsau cu îndrăzneală sângele în Creta, bulgarii se străngeau cu viclenie în jurul sultanului, făcând astfel să avanseze cu mult cauza proprie; c) poporul bulgar este mai puțin dezvoltat din punct de vedere intelectual decât cel grec; datorită vicleniei conducătorilor săi, această slăbiciune s-a transformat în forță; este într-adevăr ușor să-l înșeli și să-l faci să creadă că schisma nu este schismă, că Rusia îl susține pe deplin și că lumea întreagă este cu el; grecul creează probleme mai mari, țipă și gândește; d) grecii sunt mult mai culti și mai bogați, dar în favoarea bulgarilor joacă moda liberalismului etnografic; în favoarea lor mai sunt și ateii, demagogii, adversarii autorității Bisericii – în concluziile toți aceia care ignoră legile Bisericii ecumenice sau sunt potrivnici spiritului său (și câți din aceștia există în lume!); e) în ceea ce privește armele, bulgarii nu se tem de cele ale grecilor; împotriva lor sunt turcii și, dacă ar fi nevoie, s-ar găsi și alți aliați. Temerile bulgarilor sunt în mare parte nejustificate. S-ar putea adăuga și altele, dar nu voi insista (1874). Notă din 1884: trecuți acești zece ani, sunt foarte puține de adăugat la

aceste mai vechi observații ale mele. Substanța problemei este aceeași.

22. *Starșinî*: termen care, etimologic, indică persoanele în vârstă; însă în acest context indică notabilitățile, medicii, profesorii și comercianții populațiilor slave de sud (n.ed.).

23. Decretul (n.ed.).

24. Iau în considerare nu simpatiile și antipatiile politice ale slovacilor, ci numai caracteristicile lor culturale și familiale. Mulți confundă, fără motiv, aceste două realități. Știm, de exemplu, că ucrainenii au arătat că preferă unirea cu Rusia, uniunii poloneze, dar este imposibil să nu acceptăm că în obiceiurile și în viața lor culturală există multe influențe poloneze și foarte puține rusești.

25. Mica nobilime poloneză (n.ed.).

26. Trebuie notat că Leontiev numește *sârbi* pe toți actualii iugoslavi, neglijând autonomia istorico-culturală a slovenilor și a croaților (n.ed.).

27. *Skupscina* era vechiul parlament sârb (n.ed.).

28. Este totuși necesar să fac câteva observații, nu pentru a absolvi, în totalitate, clerul grec, ci doar pentru a permite o mai clară înțelegere a problemei bulgare. Vechii episcopi orientali aveau numeroase defecte. Ei erau, într-adevăr, nu numai păstori spirituali, ci și conducători temporari ai tuturor popoarelor ortodoxe din imperiul otoman. Deci poziția lor era dificilă, adesea chiar periculoasă. Ei plăteau cu o grea responsabilitate personală onorurile și recompensele materiale care le erau atribuite. Unii au plătit cu viața, și adesea fără vină. Așa, de exemplu, celebrul Patriarh Grigori, ce a fost spânzurat de turci în anii '20, deși îi îndemnase de mai multe ori pe greci să nu se răzvrătească. Este de înțeles că o astfel de situație, dezvoltând în episcopi foarte cunoscutele calități de autocontrol, voință, capacitate administrativă și diplomatică, a dezvoltat și defectele corespunzătoare: ambiția, avidi-

tatea (uneori pentru păstrarea comunității în vederea nenorocirilor), duritatea. Dar această duritate era adresată grecilor tot atât cât și bulgarilor; nu exista în ea nici măcar o adiere de spirit naționalist. Severitatea cu care clerul grec îi trata pe bulgari nu poate fi înțeleasă în nici un fel ca rezultat al unor considerații naționaliste. A fost, cel mult, o părere greșită, provocată de slăbiciune și de lipsa mijloacelor. Dacă acum 50 de ani cei mai mulți dintre bulgari ar fi fost instruiți în limba greacă (atunci la cea bulgară nu se gândea nimeni), problema bulgară nici nu ar exista. Majoritatea bulgarilor ar fi fost anulată din punct de vedere al sentimentelor și al convingerilor.

29. Așa erau numiți muntenii creștini din imperiul otoman, adesea dedați hoțiilor (n.ed.).

30. Nu am fost oare profet și în această afirmație? La un an după ce am scris acestea, sârbii s-au răsculat. A început „mișcarea” lor.

31. Nu aș vrea ca cineva să considere aceste cuvinte ale mele despre dezinteresul Rusiei o frază goală sau mistificatoare și să înceteze să aibă încredere în sinceritatea mea. Se înțelege că nu există și nu trebuie să existe o politică dezinteresată, pentru că statul, spre deosebire de individ, nu are dreptul să se autopăgubească. Problema este că interesul rus în estul Europei constă tocmai în dezinteres, în sensul că, actualmente, noi trebuie să fim împotriva oricărui tip de cuceriri și de unificări în Europa, nu din spirit umanitar, ci pentru a salvagarda forța noastră. Și cu cât națiunile ne sunt mai asemănătoare ca sânge și ca limbă, cu atât mai mult trebuie să le ținem la distanță, fără însă a întrerupe cu totul relațiile pe care le avem cu ele. Sper să mă explic mai bine în continuare. Consider, în orice caz, că pentru noi, rușii, unirea cu popoarele asiatice și de origine necreștină este mult mai potrivită, pentru simplul fapt că în rândul acestora spiritul european modern nu a pătruns încă în mod iremediabil.

32. Nu va fi în zadar, sper, să prezint acest subiect, ajuns până la mine prin surse sigure. O personalitate rusă bogată și cultă, binecunoscută și în Bosfor și în Europa, a avut, nu cu mult timp în urmă, o convorbire cu un tot atât de cunoscut exponent al mișcării populare cehe. În această discuție, activistul ceh s-a lungit să preamărească față de funcționarul nostru poporul rus și, mai ales, guvernul nostru, vorbind despre simpatia sa față de noi și despre respectul său profund față de monarhia noastră. „Dar, se înțelege”, a adăugat el cu o profundă convingere, „monarhia este o condiție trecătoare; puterea monarhică nu mai are viitor nicăieri”. Uimitor! De unde le vine atâtor oamnei chibzuiți și dotați această orbire, această încredere în progresul democratic ca în ceva indiscutabil mai bun? Cum să nu apreciezi atunci batjocura lui Herzen la adresa ortodoxiei republicane! Contrazicerile lui Herzen în asemenea cazuri îi fac mare cinste.

33. Mă tem că mi se va reproșa lungimea și inoportunitatea a ceea ce poate părea o similitudine obișnuită. În realitate, o similitudine, cu condiția să fie scurtă și oportună, nu numai că înfrumusețează discursul, dar îl și face mai clar și mai accesibil. Similitudinile lungi și obositoare servesc doar la încurcarea și devierea gândirii. De fapt, eu țintesc spre ceva mai mult decât spre o similitudine; îndrăznesc să propun un fel de ipoteză generală despre știința socială și istorică. Dacă mă aflu pe poziția potrivită sau nu, dacă gândul meu este expus bine sau rău, aceasta este o altă problemă. Aș vrea, în concluzie, să avertizez că scopul meu nu este acela de a elabora o similitudine retorică, ci de a arăta că legile dezvoltării și ale decăderii statelor sunt, prin trăsăturile lor generale, analoage nu numai cu legile lumii organice, ci, în general, cu acelea ale generării, existenței și decăderii (*Enstehen, Dasein und Vergeben*), care pot privi tot ceea ce există și ne este cunoscut. Fiecare dintre noi știe că statele mor. Dar de ce se întâmplă acest lu-

cru? În ce circumstanțe? Aceste circumstanțe fatale sunt ele observabile în lumea care ne înconjoară? Scopul meu este să dau un răspuns la aceste întrebări.

34. *On est débordé*, vor spune mulți; dar asta este o altă problemă. *On est débordé* și în ceea ce privește holera. Dar de ce să nu-i spunem holerei pe nume, de ce să-i spunem tinerețe, renaștere, dezvoltare și organizare?

35. Așa au fost numiți, după cucerirea islamică, persanii rămași fideli vechii religii a lui Zoroastru (n.ed.).

36. Sistemul lui Linné este, de exemplu, total artificial. În schimb, datorită organicității ansamblului, sistemul botanistului Bernard de Jussieu este mult mai natural.

37. Reformele lui Gladstone au făcut ca și Anglia să ajungă din urmă toate celelalte națiuni europene pe calea amestecului distructiv.

38. Statele Unite sunt Cartagina timpurilor moderne. O civilizație deja veche, caldeeană, afirmată în formă republicană pe un sol virgin. În general, Statele Unite nu se pot propune nimănui ca exemplu. Au trăit încă prea puțin, doar un secol. Vom vedea ce vor fi ele peste 25-50 de ani. (În trecut exista în ele o varietate aproape completă, exista sclavia și așa mai departe; acum nu există nimic altceva în afară de simplificare și amestec.) Dacă se vor extinde, imitând Roma și Rusia, absorbind țările vecine și atât de diferite (Canada, Mexicul, Antile), și compensând în acest fel varietatea care a dispărut după războiul civil, Statele Unite vor avea poate nevoie de o monarhie. Mulți dintre cei care au fost acolo sunt convinși de aceasta.

39. John Stuart Mill vorbește despre faptul că toți gânditorii antichității erau conservatori; numai astăzi, după cât se pare, s-a descoperit cât de benefic este progresul.

40. Nu este oare adevărat că în perioada alexandrină răspândirea cantitativă a instruirii era mult mai mare decât în epoca cea mai creatoare a civilizației grecești?

41. Leontiev folosește fără diferențiere expresiile *elenism* și *civilizație greacă*, pe care actualmente tindem să le distingem cu exactitate; am dorit să rămânem fideli originalului (n.ed.).

CUPRINS

Claudio Mutti: *Cuvânt introductiv*

Capitolul	I. <i>Vechiul bizantinism</i>	5
Capitolul	II. <i>Bizantinismul în Rusia</i>	11
Capitolul	III. <i>Ce este slavismul ?</i>	25
Capitolul	IV. <i>Ce este slavismul ? (continuare)</i>	47
Capitolul	V. <i>Din nou despre slavi</i>	65
Capitolul	VI. <i>Ce este procesul de dezvoltare ?</i>	71
Capitolul	VII. <i>Despre formele statale</i>	89
Capitolul	VIII. <i>Despre longevitatea statelor</i>	113
Capitolul	IX. <i>Despre vârsta statelor europene</i>	121
Capitolul	X. <i>Din nou despre vârsta statelor europene</i>	131
Capitolul	XI. <i>Comparație între Europa și statele antichității</i>	143
Capitolul	XII. <i>Concluzie</i>	155
Note		167

Redactor: *Răzvan CODRESCU*

Corector: *Ileana BUCULEI*

Tehnoredactor: *Laurențiu SILEA*

Adept al cercetării morfologice a istoriei, analist lucid al lumii slave, exaltând ideea bizantină, în răspărul curentului slavofil, mărturisitor al comunitarismului spiritual împotriva naționalismelor ideologice, antimodern fără a fi antieuropean, Konstantin Leontiev, contemporanul lui Dostoievski și adversar al acestuia în ordinea politică, ne apare astăzi ca un cruciat al cuvântului și ca un erudit cu intuiții profetice, față de care Spengler, o jumătate de veac mai târziu, nu face decât figura unui neamț redundant.

Publicul românesc mai larg are acum pentru întâia oară prilejul de a cunoaște scrisul lui Leontiev, într-un moment istorico-politic în care actualitatea lui se verifică mai surprinzător decât oricând. În colecția „Dreapta europeană”, Editura „Anastasia” pregătește și ediția românească a unei cărți tutelate de geniul lui Leontiev: cea a italianului Aldo Ferrari (A Treia Romă. Renașterea naționalismului rus), care pune în lumină, din perspectiva unui occidentalist vindecat de iconoclasme, calea ce poartă — sinuos, dar organic — de la Leontiev spre Soljenișin.

Răzvan CODRESCU